

KÉP ADJA A KÉPET... AZ ÁSATÁS VÉGTELENNÉ HÚZÓDIK

A. Gergely András

DOI: 10.25116/kozelitesek 2018.3-4.7

„Köszönöm, hogy van házam, és lett vacsorám is... próbálok nem egészen meghalni, csak hogy egy darabig még legyenek, mint egy fatörzsbe vésett, vagy egy börtöntéglafalba karcolt monogram...”

/Konrád György/

Egy morálisan koordinátáit vesztett korszakban a létminimumok maximuma is lehet olykor a teljesség tere. Szerfölött így van ez életképesnek tetsző kultúrák, túlélést remélő társadalmi csoportozatok körében, legyenek bár többségiek, kisebbségiek, marginalizáltak, védtelenek, sikerképesek vagy reménytelenek. Ezért aztán egyes korok és korszakok, az idő lenyomatai, letűnt mindennapok és továbbélő emlékezeti hálók fogják magukba az élményrengeteg átláthatatlanságát. Akut értelmezések, időszerű olvasatok mégis vannak. Olykor saját korunk maga az oksági következmény, máskor a történő történelem egyéb látszatai tűnnek értelmesnek, értelmezhetőnek, elbeszélhetőnek, vagy egyenesen kibeszélendőnek. Korok és kultúrák, korszakok és identitások lajstroma világlik ki könyvek, regények, életrajzok, az emlékezeti irodalom utóbbi időkben megjelent opuszaiból. A múltó és tartalmas, félelmes, de olvasható idő alakzatai. Könyvek, melyek ilyesmikről szólnak, lesznek itt tanúi az időnek, öregedésnek, alig látszó avulásnak és omlásnak, társadalmi tempóknak, közösségi viszonyrendszernek, hétköznapi hősiességnek vagy rejtelmes elmúlásoknak... A létnek – hogy csekélyebbet ne fogalmazzak. A létezés lehetőségességének, helyeinek, a megmaradás és túlélés kockázatainak, vagy mindezek elbeszélhető törmelékeinek. Tudni kell őket, hogy látva lássuk, átadhatóan hagyományozzuk, félve közvetítsük, megtartó varázssal övezzük. Hogy létezessen a létezés, amíg még lehet.

Amikor szövegdarabok véletlenszerűen egymásra

A létezés/létezhetés minimuma nemcsak a mindennapi túlélés, a megélés, a remény perspektívájában lakozik. Jelen van, jelen lehet a hosszú időtartamú visszatekintés, az évszázados történésrend átélésében és főleg elbeszélésében még annyira. S ezt a kiszámíthatatlan véletlenszerűséget kiválóan tükrözi Konrád György kötetei között a szűkszavú én-vallomás: *Zsidókról*.¹ Nem szokványos cím, de a kötetet szinte rigorózus szárazan átfogja, tónusát és alaphangját első pillantásra egyedivé teszi. Mint esszékötet immár sokadik, tematikusan is többedik, mégis hangütésben „hamisítatlanul Konrád”. Jól szabott, visszafogottan elegáns, élethitelesen

¹ Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010., 205 oldal.

egyéni, s a maga világegésznyi szűk terében teljességgel szuverén is. „A Harangjáték című kötettel zárul egy trilógia, amely a Kakasok bánata és az Inga című könyveimmel együtt alkot egészet. Kétszáznegyven miniatűr, egymással lóugrásos kapcsolatban álló mondatok, nem regény és nem esszé, tűnődések a tartásról, önállósított líriko-epigrammatikus szekvenciák, egyszemélyes életfilozófia. Egy ember körbefordul a maga világában, térben és időben, a szövegdarabok véletlenszerűen egymásra találhatnak, közöttük személyes összetartozás van. Háziiparos vagyok, biográfiám eseményes részét, a leghosszabbat befejeztem. Most éppen. Szürke foltokat szeretnék fölleleveníteni, kép adja a képet. Lehet, hogy az ásatás végtelenné húzódik. Mint amikor egy csoportfényképből egy arcot kiemelünk, és népes kíséret jön a nyomában. Városokat, tereket keresek, ahol történt valami. Hogyan építi-börtönzi be magát egy ember a sorsába? Lehetett volna másképp is, a megvalósulás rendszerint idéltlen. Az irodalommal kutatom, hogyan éljek. Még ha egyes szám első személyben gondolkodom is, érzek magam körül egy többes szám első személyt. Az én mögött lappang egy mi...” – írja e sorozat előző kötetében. Az újabbikban, a Zsidókban pedig ekként: „Negyvennégyben magyar zsidó voltam, negyvenöt óta zsidó magyar vagyok. Mert itt lakom és magyarul beszélek, mert itt vagyok ismerős, mert ennél fogva: ez a hazám. Zsidóként mondom, hogy az enyém. Megfizettem érte eleim sírjával, akik itt vannak eltemetve, meg talán a munkáimmal is. Régtől fogva itt vagyon jó Budán lakásom. Zsidó tanáraim itt hagyták a névjegyüket a magyar irodalomban. Vigyük haza Jeruzsálembe Füst Milánt, Karinthyt, Radnótit? Fogjuk a hónunk alá, és vigyük haza a Bibliát? Hangoztassam, hogy hozzátok tartozom? Ezt inkább ti mondjátok, ha úgy gondoljátok, és ha szívesen mondjátok. Mindazonáltal jövőre Jeruzsálemben, száradjon le a jobbkarom, ha elfelejtem. Lehet, hogy leszárad. [...] Fia vagyok a zsidó népnek, és polgára a magyar társadalomnak, nemzetnek, államnak. Zsidó és keresztény magyarok között telt el az életem nagyobb része, hogy is ne lennék magyar? Akkor hát mind a kettő? Igen, mind a kettő. A kettőből csak élethazugság árán lehet egyet csinálni”. „Ezeket az 1986 és 2009 között keletkezett rövid írásokat most szigorúbban kapcsolja össze a tematika. A kihívó címnek azonban nincs szűkítő sugallata. A Zsidókról megindítóan pontos és kérlelhetetlenül személyes; privát esszé és tárgyilagos próza: igazi Konrád-könyv. Egy ember, akit a gondviselés zsidó emberpár gyerekévé tett, tudomásul veszi, hogy ő kicsoda-micsoda, és mindabból, amit a zsidóságról tud, beleértve a családi emléktárat, leszűrhet egy kérdést. Azt válassza-e, hogy elfogadja magát annak, aminek született, hogy elfogadja a szüleit, a tágabb famíliát, és közjük valónak, közülük származónak tekintse magát? Vagy inkább kiszabadulni igyekezzon ebből a közösségből és odatartozásból, más szóval azt válassza-e, hogy ő maga ne legyen többé zsidó? Ha viszont elfogadja magát zsidónak, akkor indokolt a további gondolkodás a tárgyról. [...] Zsidónak lenni Izraelen kívül valamilyen pesszimizmust jelent. Nem is remélem, hogy bárhol problémátlan lehetnék. De miért is lennék? Gyakorolom bizonyosfajta

zsidók egyik hagyományos szakmáját: a nyitott szemű kívülállás diszciplínáját. A magányt éppannyira meg kell tanulni, mint az együttlétet. Lehet, hogy egy zsidó nézi úgy a dolgokat, ahogy én nézem. De mikor ablakomon át fákra és hegyre látok, vagy amikor borotvahabosan a tükörbe nézek, eszembe se jut, hogy íme, ez itt egy zsidó. A zsidók vágya, hogy közösségre leljenek, megindító, teljesülése azonban még várat magára. Izraelben elérték, hogy államként legyenek magányosak. Nehéz jól vizsgázni magányból. Az ember viszi magával az örökkévalót, a töltőtollát, és nem keres anyaölhazát sehol. Hogy távolság van köztem és a többiek között, ezt nem tartom tragikusnak, valójában elszomorítónak sem. De még sehol a világon nem voltam olyan városban vagy falun, ahol ne lett volna kivel beszélgetnem. Támadóinkkal szemben lehet védekezni együtt is, de lehet egyedül is, néhány barát társaságában. Lehet védekezni fegyverrel is, írással is, vagy akár egy néma tekintettel. Gyűlölőinket támadni nem muszáj, sőt, figyelemben részesíteni sem”.

Stop. Képtelenség valójában recenzió helyett, ismertetés nélkül, kritikamentesen elfogadni, s ekként megvezetve az író tollának tónusától, csak követni, vagy végestelen végig idézni csupán. Meglehet, talán még Szerinte is ez lenne az igazi kritika. Olvasójára bízni, mit fogyaszt el, mit emészt meg, mit visz és ad tovább a szeme elé tolt mondatokból. Valójában talán csak a kritikai méltatás műfaja és alkotói módolták ki, hogy önnön nagyságuknak teret adjanak azzal, amikor minősítik, kategorizálják, féleségekbe és típusokba illesztik olvasmányaikat, esetleg összevetik másokkal vagy hasonlókkal, értékesebbekkel vagy hitványabbakkal. De mit lehet „kritikaivá” tenni sokadik opuszát megírt, „*az irodalommal kutatom, hogyan éljek*” szerzőt, az önmagát „háziiparosnak” minősítő szemlélődőt, aki a magyar kortárs irodalomban a leghatározottabb és legfölismerhetőbb hangok egyikeként végtelen számú külföldi fordítás-kiadást megért, nemzetközi elismerésben is kivételes, humanista világképével pedig drámaian kormeghatározó oeuvre alkotója...? Aki csak szerényen így: „*szürke foltokat szeretnék fölleveníteni, kép adja a képet. [...]* Gyakorolom bizonyosfajta zsidók egyik hagyományos szakmáját: a nyitott szemű kívülállás diszciplínáját” alaphangon ír az írás mint tett és a létezés mint ajándék komplexitásáról? Lehet-e még kívülállóbban rálátni arra, ami tett és a létezés határán megmaradás legfőképpen?

Hát..., talán azt lehet még mondani, hogy fontos nekünk. Vagy megfontolandó, amin rágódik. Vagy örök tépelődésre és mérlegelésre készítő, amit érez. Hogy visszafogottságában a szociologikusság és filozofikusság elegyedik a narratív őszinteség és fölcicomázatlan valóságmondás tónusával. Vagy hogy a címmel jelzett „keret” szinte bármit elbeszélhetővé tesz, s ez a rövidebb-hosszabb húsz esszé mind tele van három mondatonként aláhúzható életfilozófiával, tudással, szimpátiával, megértő örökséggel, az ekképp átfirkált-széljegyzetelt kötet meg a születés és túlélés életfilozófiájával is.

„A vallás a személy és a közösség átfogó életstratégiája. A zsidók nem érték be azzal, hogy élnek. Pedig már ez is ajándék. Napestig gondolkodtak azon, hogyan kell helyesen élni. A bibliai

öszönzés: saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbüntet, alkalmasint meg is öl ezért. Bolond nép vagyunk, rögeszmések, próféták, világforradalmárok szép számmal akadnak közöttünk.

A zsidó, ha már majdnem egészen olyan, mint a környezete, ha mindent megtanult, amit a környező kultúrából megtanulni képes volt, akkor is valahogy más marad. Aki fél különbözni, annak elég nagy teher, ha zsidónak született. Kénytelen megedződni a különállás sportjában. Aki szereti hangsúlyozni zsidó identitását, jobban fogja magát érezni Izraelben. Azért az egyért, hogy zsidó, és ez meglátszik rajta, ott nem fogják utálni. De ott is van, akit idegesít, ha ezt nagyon hangsúlyozza.

[...] Ha az embernek nincsen kedve elmenekülni az otthonából, akkor tegyen valamit azért, hogy saját városa inkább kíváncsi legyen a másra, mint gyanakvó. Könnyebben választom ezt a magaviseletet, ha jól érzem magam a másféleség lelki bőrében, ha passzionátus kisebbségi vagyok.

Ahol van egy többségi, keresztény, régóta helyben lakó nép, ott a zsidó vendég; akkor is, ha ősei századok óta ott élnek, talán régebben is, mint a szomszédok. Minél inkább zsidónak vallja magát, annál inkább vendég. Ha sokat fészkelődik, a házigazdának kedve támadhat rá, hogy lecsapja. Hogy a mindenható ezt neki nem engedi meg? Ki tudja? Nem szükséges a teremtés gondolatát a jóság képzetével összekötnünk. A halál szüntelenül dolgozik, fogyaszt. Hogy a másik ember élete tökéletesen veszendő, némelyeket még inkább csábít a megsemmisítésére. A démon fölmenti az embereket a bűntudat alól, hogy képesek legyenek belefeledkezni a bűnbe. Azt suttogja, hogy az egyes ember élete nem szent. Absztrakciókat helyez fölébe. Az ördög jogcímekeket ad emberölésre”.

A gondolatmenet félelmes pontossága ugyanakkor dráma vázlata is. A jelenkor drámájáé, a folytatásé, a következő felvonások előjátékaképpen epilógusé... Pontos, sorsszerű, mértékadó, olykor szabadkozó, de elismerő, s főleg felismerő.

„A pontos emlék kimélyíthető, az igazság érdekes, többletvarázsa van. Asztalhoz ülve, megyek a tollam után, és megsejtek emberi állapotokat. Akarhatom is, hogy ilyen vagy olyan legyek, de az akaratom nem elég erős játékos a sorsommal szemben. Olvasóim felderítője vagyok alkonyi tájakon, félvakon tapogatózom a megvilágítás felé, és csak késve fogom fel, hogy éppen ez a tapogatózás az utam célja. Kenyérkereső munkáim nézőpontnak is megfeleltek. Beleszülettem a témámba, napjaim keretéről mint agyalágyult és fantasztikus történelemről gondolkodhattam. Nem lepődöm meg rajta, hogy a ragadozó húst akar enni, a pók legyet akar fogni, és hogy az ember viszont sok mindent akar. Zéróista vagyok, és a semmihez mérem a történéseket. Mi máshoz mérném a valamit, mint a semmihez? Ha több annál, akkor már valami. Köszönöm,

hogyan van házám, és lett vacsorám is; emlékezetemben leélni érdemes napokat sorolok egymás mellé. Igyekszem megmenteni valamit jövő-menéssel eltöltött napjaimból, próbálok nem egészen meghalni, csak hogy egy darabig még legyek, mint egy fatörzsbe vésett, vagy egy börtöntéglafalba karcolt monogram”.

Ez utóbbi sorok még/már nem a *Zsidókról* esszékötetből valók, hanem a Szerző weboldalának a *Harangjáték*-kötethez kapcsolt ismertetéséhez vezetnek. De mert az „emlékezetben leélni érdemes napokat” és „jövő-menéssel” töltött életidőt mint „napjai keretét” meghatározva visszavisszakap a zsidó lét és a zsidóság mint kultúra-szabta állapot írói eszközhöz, hogy „olvasói felderítője” legyen alkonyi tájakon, s „megsejtsen emberi állapotokat”, ezek ha épp zsidósághoz kapcsolódóak (relatívén nagyon sokszor is!), vagy ha e tárgyban vállalt „félvakon tapogatózás az utam célja” tónussal mindezt hitelesíti... – akkor mi sem teljesebb, mint az olvasat olvasata, „az igazság érdekes többletvarázsát” átélő beleérzés vállalása. Félő, hogy többet ennél nem érdemes, vagy kár lenne mondani a kötetéről, melyben az „add tovább fiadnak” tudása mélységes mély belátással társul. Olyanokkal, és olyan sokféleképpen, amit nem lehet „felülnézetből” klasszifikálni, mert folytonosan benne tapadunk, ráhangolódunk, elirigyeljük szabatoságát és mívesességét, cizellált klasszikusságát. Olyankor és úgy, ahol erény és ritkaság *„saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbüntet, alkalmasint meg is öl ezért”*. Márpedig ez a karcolt monogram ideje, a téglafal ideje, a lenni még egy darabig kínja. Konrád monogramja azonban nemcsak nemzetközi, hanem egyetemes is. Mint a létezés indoka, betű-alakja, szándéka is talán...

Formalizált struktúra, drámafelfogás és életvilág-szintér

A létezés indoka korántsem mindig szükségyszerűség és mersz kérdése is egyúttal. Néha csak az utókoré a látványegész teljes vállalása. Méginkább az, ha történész is a látványformáló. Ezt látszik igazolni az a szerény nagymonográfia, amely ezt a látóteret kereken 750 oldalon alakítja ki, melyből az apróbetűs bibliográfiai-adattári forrásközlés is harminc oldal, hódolva annak a konvencionális igénynek, hogy egy tisztes opusz legyen kellőképpen alátámasztva, mégannyira, ha doktori értekezés is. Márpedig Kövér György munkája az, s ami még ettől is elvárható, nemcsak vaskos, hanem időszakosan példázatos, nóvum-mivoltában is tiszteletet parancsoló. Szerény címe, *A tisztaeszlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*¹ nem harsog népszerűségért, s aki a publicisztikai könnyedség reményével vagy a bizonyosságkeresés szándékával veszi kezébe, hamar lekonyulhat. A Szerző az előszó elején közli, hogy szó sincs „perújrafelvételről”, az eltűnt cseléd lány százharminc évvel későbbi „megtalálásáról” vagy a 19. század végi magyar politikai klíma harsány bemutatásáról. Szó van, és sok szó, tudós szó, alapos és mívesen építkező szókatetrális van a kötetben, mely a lokális társadalomtörténeti monográfiák legjobb hazai tradíciójához

¹ Osiris, Budapest, 2011. 749 oldal.

kapcsolódva, Victor Turner társadalmi dráma-felfogására alapozva dolgozza föl a Tisza menti falu tragédiáját, vagyis elkülöníti a társadalmi struktúra-képzetek és a konfliktusokban szereplők időleges viselkedésmódjainak ábrázolását, nem pusztán „formalizált struktúrákba” tagolt helyzetrajzot adva, hanem a szereplők pszichéjében, „a cselekvők fejében, tettek és erőfeszítések céljaként” megragadható tüneményekre koncentrálnak (10–11. old.). Mint írja: „*anélkül, hogy Turner négyfázisú drámasémáját mechanikusan utánozhatónak gondolnánk (normaszegés, krízis, helyreigazítási akció, reintegráció vagy szakítás), magát a modellt inspiratívnak találtuk*” (u.o.). Kövér szinte „hárít”, amikor arról szól, hogy nem ő talált rá Tiszaeszlár történetiségének kutathatóságára, nem pusztán a Hajnal István Kör hagyományait követve fókuszált egy mezővárosi társadalomszervezet eseményeire, hanem a mikroléptékű retrospektív kutatás lehetetlenségének élményével küzdve és az eszlári dráma feltárás-történetével ismerkedve azon kapja magát, hogy hitetlenkedik: „*ennyi anyag láttán soha senki nem vette a fáradságot, hogy Eszlárt alaposan szemügyre vegye*”. Pedig miután pontosan az egykori per százhuszadik évfordulójának napján, ugyanabban a nyíregyházi megyeházi ülésteremben zajló emlékkonferencián „*mindnyájan az egykori vádlottak és tanúk helyén tartottuk előadásainkat, s 120 év múltán sem volt mentes a hangulat a múlt szorongásaitól és reflexeitől*” (13. old.), immár evidenssé lett, hogy „*miközben az eszlári ügyet nem lehet megfejteni Eszlár társadalma nélkül, maga a Solymosi Eszter eltűnéséből kerekedett országos ribillió sem varrható egyetlen falu nyakába. Ha úgy tetszik: máshol is megtörténhetett volna... [...] nekünk 'csak' az lett a dolgunk, hogy felfejtsük a falunak azokat a sajátosságait, amelyekkel megáldva vagy megverve ennek a közösségnek a hétköznapi lakói ebben a 19. századi történelmi performance-ban képesek voltak eljátszani a reájuk osztott drámai szerepeket*” (12. old.).

Tradíció immár, sőt a mikrotörténetírás európai iskolájának bevett módja is a hetvenes évek óta, hogy a struktúrák és szereplők, szociológiai és antropológiai, pszichológiai és gazdaságtörténeti összefüggésrendszerek közé ágyazódik az elbeszélő mondandója, az elemző szándék ugyanakkor rendre rádöbben a puha és kemény módszertan alkalmazási határainak rugalmasságára, de arra is, hogy mily képtelen nehézség „*a társadalomtudományos falumonográfiát és egy per totális mikroanalízisét megpróbálni egybeszerkeszteni*”. Merevésbeszédes adatok, a robbanáselőtti özeplő példájával illusztrálva a hely szellemét, a papok, jegyző, tanító és a gazdák konfliktushelyzeteiből kiolvasható eseménymenet részletei, személyes és csoportkoalíciós széthúzások, olykor keserű vagy drámai történések a jelzői annak a falusi létnek, melyben „*a társas cselekvési praxisoknak mindig individuumok a hordozói. Az egyéni vagy kollektív tettek megnyilvánulásai mögött pedig ott húzódnak a személyeket összefűző családi, rokonsági, szomszédsági hálók. Konfliktus és kohézió – mint Turner fogalmaz – ugyanannak az éremnek két oldala. Az alternatív végkimenetelű konfliktusok tapasztalata beépül a következő eseménybe, ebben az értelemben az itt tárgyalt*

esemény sor túlmutat önmagán” (10-11. old.), s visz tovább „a következő felvonás” felé, „jóllehet ugyanebben a drámában”. A Szerző az „inkriminált ügy” rejtélyes, nyomozati, pereljárási és vizsgálati fejezeteinek szereplői között következetesen elkülöníti a „performerek” csoportját, a kötet további részeiben a lokális konfliktusok, megyei-országos és nemzetközi porondon mutatkozó politikai antiszemitizmus mentén árnyaltan ábrázolható hangadóit is, kontextualizálva magát a folyamatot térképekkel, sajtóválogatással, a szóbanforgó szereplők rajzos portréival, korabeli és saját kimutatásaival, lajstromaival, értelmező elbeszéléseivel.

Magam, nem lévén történész, a lelkes olvasó szerepét már-már hajlamos volnék keverni a recenzens fegyelmességével, így meg kell álljam, hogy Kövér György munkáját tovább méltassam. Politikai antropológus lévén azonban annyit föltétlenül ki kell fejezzek köszönetképpen, hogy Kövér akaratlanul is megerősít abban: nem kell politikainak lennie annak, ami látszatra az, s még kevésbé lehet politikaiként értékelni, ami nemcsak az, egészen a tévedésig, hogy ugyanis „minden politika”, s a mögöttes létben nincsenek ott a maguk teljes személyiségével, életvilágával, kapcsolatrendjével, szeretett vagy utált környezetével, sorsválasztásával vagy szenvedelmeivel az élő Emberek, szlovákok vagy görögkeletiek, katolikusok vagy reformátusok, zsidók vagy birtokosok, földesurak vagy hullaszállítók, bírák vagy országgyűlési képviselők. Mert hát ott vannak, s ottlétük drámáját, a lét értelmezhető tragikumát, a történendők okát és módját mindig és mindenütt épp azok a le nem zárt megismerési folyamatok kínálják megértésre, amelyekből egyetlen egy csupán az eszlári dráma, s a több korábbi közül is a legsúlyosabb feltárás Kövér György monográfiája. A létező lét, a fennmaradás felelőssége nemcsak az életvilág aktorait, de az értelmező közösség befogadóit is elhívja/elvárja...

Értelmező közösség – ha már múlt idejű

Van-e vajon monográfia tárgya, ami már nincs? Érdekes-e még, ami azért nincs, mert már nem lehet – s ugyanakkor mégis van, ha nem másként, hát ismeret-(elméleti)problémaként...? S vajon érdemes-e minderről könyvet írni, megosztani a tudást és felelősséget is mindazokkal, akik nem okvetlenül vágytak a létezés-problémák akut és helyi mivoltának ismeretére...?

Ami mindenképp fontos ebben a tudáshagyományozásban, az nagyjából egy könyv lelkeségének, értelmezésre kész üzeneteinek eljutása azokhoz a Képzelt Olvasókhöz, akiknek – mit tagadják, olykor nem is tudják... – épp erre lenne szükségük. A történelem, a múlt korok, a historikus párhuzamok nem bizonyosan a főáramú kommunikáció tárgyai vagy helyszínei, ezért olvasóköreik is csupán szerények, értelmezőkörei is kicsinyek, üzenetei is keveseknek szólóak. Ám épp e keveseknek ad érthető jelzést, s megérintően mélyen „üzen” az a kötet, melyről az alábbiakban közvetítek néhány esemény-momentumot.

Mohács, s hasonlóképpen az ilyen „vidéki Magyarország” helyszínek, sokaknak hasonló ifjabbkori élményt kínálnak. Volt egy korszak (tán még érdemben tart is), amikor még létező, de bezuhant zsinagógák (Kisvárdra vagy Győr, Csongrád vagy Szentés, Kiskunhalas vagy Mád...) megtemetőik emlékével teli helyszínek őrizték a múlt korok emlékét, néma mementóként, galambok légváraként, búvóhelyként vagy romos tárgyak lerakóhelyeként...: a lét házai voltak egykor, melyek épp a nemléte lettek a nemlétező időkben, a létezni nem látszó szubkultúrákban. Aztán talán olykor mégis, megint elkezdenek létezni, s ez az, amit a sodró történelesen túl még érdemes remélni. Mert létüktől megfosztottan, állapotuktól függetlenül is marad mindenütt valami, ami az egykor élt túlélés, a máig hatóan hiteles történele légköre, az emlékezet nehezzé lett öröksége.

A mohácsi zsidóságot 1944 tavaszán gettóba költöztető, ugyanez év nyarán a pécsi gyűjtőtáborba szállító, majd Auschwitzba küldő honi és német nemzetpolitika eseménysora ekként, az átélés üzeneteként is alaptémája K. Farkas Claudia könyvének, melyben e helyi világ részletes rajzolatát adja és ezzel megújulási módjának és esélytelenségének emlékét is megörökíti. A *Zsidósors Mohácson 1944-ben* című kötet² a 19. századi előzményeket, a gazdasági és hitélet, oktatás és polgári életforma értékrendi értékeit is sorra veszi, mikor a német megszállás idejében összeírt 622 lelket, az üldözötté válásukat megelőző zsidótörvényeket és az ingó vagy ingatlan vagyonukra vágyó helyi lakosok közönyét, haszonleső vagy nagy ritkán segítő néhányak viselkedésmódjait részletezi. Az 564 gettósított és elszállított emberből mindössze 13-an tértek vissza – s az „egy morálisan koordinátáit vesztett korszakban” őket kirabló, vagyonukat és lakásukat „kiigénylő” vagy leleményesen le vadászó helyiek már nemigen lehettek támogatói annak, hogy 1946 nyara után a még újraindulni látszó helyi hitközségi élet megmaradhasson. Ez lett az újakezdés és az utóbb bekövetkező széthullás időszaka, melyre a Szerző szakavatott történelezi ambícióval próbál emlékeztetni. És nemcsak „próbál”, hanem eredményesen is teszi. Tetten érően, hangot hallatóan, örökséget továbbvivően szól, vagyis képes új korszakot úgy földidézni, hogy legalább az emlékezet megmaradásának fontosságával részt is vesz ebben.

Még tudományos értekezésben sem mindennapos, hogy egy-egy kisváros tradicionális polgárságáról, tótokról vagy kunokról, szerbekről vagy dunai svábokról, besenyőkről vagy sokácokról úgy tudjunk beszélni fél vagy egész évszázadnyi távolságból, mintha utcanéveket vagy növénypopulációkat osztályoznánk egy alapos leltárba. A „mindennapos beszédek” során, ha nem kerülhető el, hogy az egykori népiertást, etnikai háborúskodást, genocídiumokat megnevezzük, akkor jobbra jelképekkel, eufemizálással, metaforák alkalmazásával élünk – talán mi tudjuk, miért. A magyar történeleírás számos elméleti korszakában nem is volt ajánlatos, illedelmes vagy megtúrt a kutatói állásfoglalás, s még kevésbé a megértő sajnálat, az elfogult tónus, a rejtjelzett „üzenet”, az igaz indulat „mégiscsak-kimondása”. Vagy ha volt is, tette, aki merte, de kevésbé

² Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar – Virágmandula Kft., Pécs, 2015., 119 oldal.

minősült az ilyesmi elszámolható tudományos eredménynek, hisz a tudnivalókról a politikai elvárásrendnek megfelelő vagy az érdekeltek, sértettek, áldozatok és örökösök lelki nyugalmát megóvó beszédmodoktól nemigen volt elvárható a formalitásokon túli emlékező, nagyságrendeket osztályozó tónus. Magában a történeti gondolkodásban, az emlékezet fogalmának és rangjának megteremtődésében, meg a nyilvánosság előtti állásfoglalás elemi gesztusában is ott kellett mutatkozzon az elfogultság hiányáról bizonykodó szárazság, távolságtartás, „objektivitás”, mely amúgy a modern és posztmodern korban már a reál tudományok területén is megrendült fogalommá vált, de elvárása, megkövetelése még mindig jelen van a méricskélő típusú tudástartományokban. „Adatokat” írni tehát tudományos... – érzelmeket körvonalazni viszont nem az... Vagy mégis...? S vajon mit kezdjen a kutató, ha épp az adatok mögötti rejtett tartalmak, „olvasatok”, sejtés-árnyalatok területén hozna nóvumot rendszerező munkájában, s ebben ugyanannyi befektetett tudástőkéje, teoretikus rizikója, igazolásra váró álláspontja van, mint ha lakosságszám-növekményt, termelési vagy raktározás-kapacitási mutatókat, fejlesztési innovációs paramétereket dolgozna föl...?! Lehet-e a „szubjektív” is objektív, amennyiben a rálátás, a közellét vállalása egybehangzik a „föléfogalmazással”, vagy ha a leírás mégsem nélkülözheti az érintettség, a helyismeret, a beavatottság, vagy akár csak a tudományos hűség morális aspektusát?

K. Farkas Claudia könyve részint ezekre a tétova kérdésekre is választ ad. A mohácsi zsidóságról ugyanis akár szólhatna az adatok száraz tónusában (amúgy teszi is), beszélhetne a felejtés és a tények összefüggéseiről (s elvégzi ezt amúgy könyve számos pontján), érvelhetne a társadalmi tények, történelmi sebek begyógyulása, a felejtés elleni alap kutatás szándékával... – de valahol mintha műve mélyén ott leskelne a biznyság: lehet valamely történeti rendet, gazdasági trendet, földrajzi rendszert, kereskedelmi kapcsolati vagy hitfelekezeti struktúrát is föltárnia, esetleg „sebek gyógyítása”, a felejtés okai és magyarázatai, az értelmezések keletkezései felől is belátnia mindazt, amit század tényként feltárni hivatott. A kulturális antropológus Szabó Miklós írja most elkészült doktori értekezésében: „A genocídiumról metaforákon keresztül beszélünk. Az azt követő lépések is indirekt módon a felejtés, megbocsájtás, a tiszta lappal indulás, a sebek begyógyítása, a társadalom továbblépése körül fogalmazódnak meg. A rend strukturalista helyreállítása a tényleges események eltávolításával a megbűnhődés, a jog, a rend visszaállítása, a jövőbeli bűnök elkerülése, az elrettentés, az áldozatok és hozzátartozóik lelki nyugalmának tiszteletben tartása körül szerveződik”.³ S ahogy Szabó Miklós a maga megvédett disszertációjában, K. Farkas Claudia is fölveti alapos monográfiájában, miképpen képesek saját helyi kultúrájukon (kultúráikon) keresztül a múlt eseményeivel szembesülni, azokra rálátni, értelmezéseket gyártani,

³ Szabó Miklós: Az illékony tragédia – A genocídium kutatás lehetséges kulturális antropológiai megközelítése. Tézisek. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, Interdiszciplináris Társadalomkutatások Doktori Program, 2017.

mégis „továbblépni”, stabilitásra törekedni, jövőben hinni mindazok, akik a lét feltételeit nem az újrakezdésben, hanem a kompromisszum nélküli megoldások esélyei között latolgatják. S nem mert „rosszak”..., nem mert bűnösek..., s nem is mert helyi „jöttment” mivoltukat a helyi társadalom a cinkos együttműködéssel fejezte ki... – hanem mert nincs, nem volt más egyebük, mint az emlékezeti örökség, s még ezt a megmaradási esélyt is elrabolták tőlük...

Meg hát..., hogyan is írható le mindez „a rend” strukturalista helyreállítása címén akkor, ha az „az áldozatok és hozzátartozóik lelki nyugalmának tiszteletben tartása körül szerveződik”? A könyv nem egy ponton mintha ismételt, redundáns tudással hívna meg az újabb belátások felé. Ez értékelhető ebben a kötetben is, bár a Szerző korábbi, átfogóbb történeti korról komponált olasz Scuola-kötetében⁴ kicsit sem éreztem a túlmagyarázást, de itt mintha tudatos sugallat funkcióját kapná a narratív rekonstrukció. Ugyanakkor takarhat kettős rétegzettséget is mindez a tárgykörök, a felületek, a forrásadatokról sokrétű világában rejtekező összefüggésekkel harmonizálva. S persze lehet stiláris sajátosság is, az egyértelműsíthető történeti közlendő kiemelő aláhúzgálása, afféle kottajel, a tézis visszatérése, da capo..., históriával ragozva..., crescendóval fölhangosítva. Mindenesetre súlyos vádak tömege mindaz, amit a hazai forrásokból Mohácsról előbányászott, s nem épülhet a közvetlen belátásra és megértésre csupán annak megválaszolása: miért lehetséges és szükségszerű (Konráddal szólva) *„saját meggyőződésed szerint élni egy olyan világban, amely megbüntet, alkalmasint meg is öl ezért”*.

A *Zsidósors Mohácson* címszavai egy vallási-kulturális és történeti közösség 1944 utáni históriájának, a visszaemlékezés és megőrzés szándékával formált kötetnek drámai közlései tehát. Kifejezőjük épp az, aki a legtöbbet tehetne talán a közösség megmaradása és túlélése idején, azok egyikeként, akik valamiképpen túlélői lehettek a sorsdöntő és drámai évnek, a magyarországi és európai zsidóság számára rettentő „végső megoldásnak”. A mohácsi zsidóság egykori leszármazottai, a Holokauszt túlélői azonban már nem lehettek vagy nem maradhattak annyian, hogy megmentsék a város virágzó zsidó hitéletét és kereskedelmi rangját, kulturális vonzerejének maradványait és lakosságának a deportálást, a gettót, majd a gázkamrákat elszenvedő kisebbségi közösségi örökségét. Zsinagógájukat a maradék közösség elgyengülése, a kivándorlók és a visszatérő menekülők hiánya, az államosítások és az ötvenes-hatvanas évek kínjai már nem engedték megmaradni, az „ég szíve” felé törő épületet 1968-ban lebontották. Mert hát „zsidókérdés” a negyvenes évek végétől már nem volt (legitim probléma), a visszaszolgáltatás és kompenzáció pedig még ennyire sem lehetett jogszerű felvetés. „A múltat végképp eltörölni” indult reálgazdaság és a kiváltságok minden fajtáját törölni látszó reálpolitika a legcsekélyebb mértékben sem maradt érzékeny a „helyi események” utólagos tisztázása, kezelése, kompenzálása terén. Sőt, ha lehetett

⁴ Jogfosztástól a zsidó iskoláig. Fajvédelem és oktatáspolitikai a fasiszta Olaszországban. Belvedere Meridionale, Szeged, 2015., 139 oldal.

(s miért is ne lehetett volna), még azt is törölte, ami az emlékezés végtisztessége terén egy apró kavicsként egy alig létező síron is emlékezeti funkcióval bírt volna.

„Az emlékező képzelet átlépi az időtávolságot, átlép ötven évet egy szempillantás alatt, és már ott van a tetthelyen” – idézi K. Farkas Claudia egy, a korszakot híven tükröző tónusként Konrád György fennebb bemutatott kötetéből kihangzó szavait.⁵ K. Farkas Claudia a kötet bevezetőjében „a ’nemzeti és a vele kapcsolatos faji gondolattól’ inspirált zsidóellenes törvények” részletező megjelenítésével voltaképp már jó előre átlátható módon körvonalait adja a mohácsi zsidók megtelepedésétől „a deprivációs út végén halálszerelvényekbe kerülő” helyi lakosok sorsának – épp ezt a lezajlott ötven évet tartva (a zsinagóga végleges lebontásától számolva). A szinte szárazan, alaposan dokumentált előtörténet és a későbbi fejezetek nemcsak hiánypótló értékűek, hanem arra is okkal hívják föl a figyelmet, hogy „a helytörténeti vizsgálódások elengedhetetlenek a makroszintű történelem tanulmányozásához, árnyalják, kiegészítik a történelmi képet” (13. oldal).

A Szerző történeti tanulmányait, köteteit egynéhány példa nyomán már ismerhetjük, s ezt a művét is jellemzi a világos, némiképp a köntörfalazás nélküli, de roppant alapos, tiszta és érthető szöveggondozás, kellemkedés vagy hangsúlyos túlértékelés, cirkalmas jelzőkészlet nélküli leíró ismeretközlés. Néhol (főképp a történeti körvonalak és a helyi eseménykezelés alkalmával) vissza-visszatérő utalások-hivatkozások ugyan fellelhetők, de kétféle szerzői-tudományos hagyománykövetés alapvonala is megmutatkozik a könyv anyagában. Egyik oldalon a magyar zsidóság történeti sorsát települési közösségek, hitközségi monográfiák szintjén alapismeretek rögzítésével megoldó szaktevékenység, másik aspektusban pedig a nagymonográfiákra jellemző makrohistoria mikrotörténeti kihatásainak vizsgálata a helyi vagy más forrásközlések (interjúk, sajtóanyag, levéltári kutatómunka, országos forrásbázisok, rendeletek és törvénytárak, valamint kéziratok és muzeális ismeretanyag) alapján. K. Farkas Claudia e két „főirányt” az összegző, áttekinthető szándék mentén kezeli, művének bibliográfiája első pillantásra árulkodik legfőbb irodalmi (Radnóti Miklós, Konrád György, Márai Sándor) és szaktudományi (Schweitzer József, Szita Szabolcs, Karsai Elek, Komoróczy Géza, Randolph L. Braham) forrásairól, meghatározó adatközlőinek köréről. Mindenekelőtt persze „a Mohácsi Izraelita Hitközség 1944-es tragikus történetét” kívánta földolgozni, végigkövetve a gettózástól a deportálásig „végigjárt-végigélt” utat, de nem feledve a visszaemlékezések és a helyi (főként pécsi) sajtó mint értékes kútfő megolvasását, így végül is „a források feltárása, elemzése és értelmezése eredményeképpen egy hajdan virágzó zsidó hitközség drámai történetét” eleveníti meg munkájában. Külön-külön fejezetet szán a munkaszolgálatra, a zsidó tulajdon védelmére és a jogfosztottak elszánt kirablására, a helyi egyház állásfoglalására, a korabeli propaganda alkotta „zsidóképre” és ennek a helyi lapok tónusa révén föltároló akusztikai elemeire, a gettóbeli viszonyokra, a földtulajdon és lakásbirtok, egyesületi

⁵ Konrád: Zsidókról. 2010., 205 oldal.

vagyon és üzletek kisajátítása részkérdéseire is. Különösen izgalmas „*a zsidó szellemiség képviselői*” ellenében, belső ellenség-mivoltukat nemzeti megtisztítás politikájával kiteljesítő egyházi és hatalmi képviselők nyilatkozatainak, a Pécsi Katolikus Tudósító tónusának, a „*nemzeti keresztény gondolkodás*” nyelvi diszkriminációban megjelenő karakterének fölvázolása, de hasonlóképp a földvagyon-szerző, lakásigénylő, személyes és vagyoni tulajdont minden aggály nélkül sajátjának tekintő helyi „polgárok” magatartása és a polgármester nehézkes, de karakteres ellenállása kérdésének, mely evidens része volt/lehetett a korszak szellemiségének, s ebben annak is, hogy az állami vezetés és jogalkotási szféra „legális formák között hozzászoktatta a magyar társadalmat a zsidóknak az emberi méltóság közös sáncaiból való kirekesztéséhez” (Bibó István, 1986). K. Farkas Claudia itt kellő belátással szán érdemi bekezdéseket a megye katolikus püspökének, a város polgármesterének és néhány helyi lakos segítő vagy mentő gesztusának, a bátrak szerepének értékelésére is, bár nem rejti a jogos kételyt, hogy a relatíve eléggé gyorsan lezajlott gettóba zárás és elszállítás a mohácsiak (korszakellenesnek megfelelő) közönye révén vált lehetségessé és eredményessé.

„*A hidakat látom a sötétben. Ezek a hidak (...) most nincsenek többé*” – idézi Márai Sándort.⁶ A „megidéző képzelet” konrádi bevezetőjétől a veszteségek és az újrakezdés lehetetlenségéig figyelemre érdemes körív vezet végig a Márai-idézettel zárt kötetben. K. Farkas Claudia (bizonytalán belátni segítő) megértő megvilágításai azonban a legkevésbé sem zárják ki a mai korszakellenes, leleményes nyereszkezdések, nemzeti keresztiségre építő cinkos belenyugvások és legalizálni hajlamos diszkriminációk bármikori bekövetkezhetőségének valamely újrakezdődő széthullás felé ívelő nyomvonalait. Mára sajnos ezek az újbóli széthullást követő újrakezdések is reménytelenebbnek látszanak, az „ég szíve felé” nyitott világ is egyre inkább csak emlékezeti érték marad... Ha marad.

Marad mindenesetre ez az evidencia abban, hogy mint minden tudást s minden korban, így a történeti tudást is menedzseltek, kezelték, módosították, felújították, átírták, projektálták emígy vagy amúgy, egy-egy kor igénye, hangulata, tónusa, érdekviszonyai mentén, vagy ezeknek részben-egészben megfeleltetve. Így volt ez a történeti tudással, a múltról és jelenről való gondolkodással, a megtörtént események elbeszélésének aktualitásaival, tanulságaival is. A valódi, az igaz beszéddel, s nem a történelemhamisítóval (ahogyan például a mai valóságkutató történeti intézet kiérdemesült főigazgatója „idegenrendészeti eljárásnak” vagy „jogkorlátozásnak” minősíti a deportálások és népirtások sorozatát!). S ha belegondolunk, hogy a különféle rendű és rangú, de mégiscsak a történetírási gondolkodás mintegy kétezer-négyezer éves históriájában is rendre jelen voltak a múlt eseményeit valamiképpen narratíva tárgyává tevő „tudományos” vagy „akadémikus” tudások, s ezek társadalmi vagy kulturális légkörváltozások nyomán éppen

⁶ Márai Sándor: *A teljes napló 1943–1944*. Helikon, Budapest, 2006.

forrásaikat, értékszempontjaikat, elbeszélő módjaikat és témaköreiket is aszerint választották meg, kinek szól majd, ki a megrendelő, ki a befogadó... – akkor hát ezt a „rögzített tudást” a narratívák mentén újraelosztani, átértékelni, újraolvasni, átrendezni és újraközölni igencsak méltó feladatvállalás. Éppen ezért respektálásra méltónak kellene tekintenünk a forráskutatásokat éppúgy, mint az interpretációra vállalkozó kutatókat, s értékrendszerünkbe be kéne építenünk annak jogát is, hogy más és korszerű, hiteles és impozáns legyen-maradjon mindaz, amit a „kis helyen is történhetnek nagy események” szentenciája kimond. Így Mohácson is megeshetett olyan, aminek tudása nem kevésbé lehet érvényes Bonyhádon vagy Pécsen, Nagykanizsán vagy Egerben, Győrött vagy Esztergomban. Ennek pontosítása s nem utolsósorban a kollektív emlékezet fenntartása érdekében vált fontossá a közelmúlt évtizedekben a narratív történetírás, a mikrotörténetírás, a kollektív emlékezet lenyomatainak dokumentálása, a változás-folyamatok mögöttes okainak újragondolt elbeszélése, vagyis egy történeti fókuszú tudástőke-alkalmazás, ismeretkészlet-megújulás, új történeti szereplők és közös helyi tudások figyelembevételé is. Egyebek között attól is függetlenné válva, ami a helyi tudat, lokális emlékezet, piacra vihető ismeret ellenében hat – hiszen a „negatív” tudás, a hiányzó ismeret és a definiálatlan tapasztalat is éppúgy velünk él, mint az emlékezet töredékeiben megmaradt evidenciák.

Éppen ezért fontos minősítés az, hogy K. Farkas Claudia nem csupán követi, leképezi, érvényes tudássá teszi, hiányzó mivoltában is pótolni próbálja-tudja mindazt, amit Mohács múltjából s különösen e címében is kiemelt időszakból a közösségi újragondolás színterére tudott hozni. Ezzel együtt azt az összehasonlító tudást is adja, mely az olasz és magyar iskolarendszer és kirekesztő gondolkodás, korporációk és kooperációk, Mussolini-kori és Horthy-kori antiszemita világok belátható történésrendjéből helyi forrásfeltárás és utómunkák terén tudományos alapossággal feltárhatott. Műve is kiválóan mutatja: sem a történeti tudás, sem a megismerés eszköztára, sem az értelmező módok és emlékező technikák nem lezártak. Megértő módon, s mai analógiák belátásával még akár akut ismeretkészletre is szert tehetünk K. Farkas Claudia művéből... Egy morális koordinátáit egyre inkább ismét elvesztő korszakban erre mint megújítható történeti gondolkodási eseményre is fölöttébb nagy szükség lehet. Nem hihető, talán csak remélhető, hogy a történeti folyamat ciklikusságában (még) nincs annyi mozgási energia, amennyi a túlélő közösség emlékezeti anyagának eltörlésében részes lehet, de van annyi értéktöbblet és respektus, amennyinek megőrzésében még megvan a kutató elkötelezettség. S akkor a gyász mellett a megértés utóhatásai is létjogot kapnak...

A gyászolásra képtelen közviselkedésről

A megismerés, megértés és „megbocsátás” joga persze nemcsak fura módon alakul a historiában, hanem a közösségi viselkedés, a szeretet és ellenszenv, az illúziók és a kultúra-elsajátítás, az erkölcs

és a relativizált spirituális értékek kérdései teszik ki aktuális viselkedésünk java részét, teóriákban és víziókban, tapasztalati tudásban és megfigyelések során rögzített változatok, régi koroké és napjainké, saját világainké és más kultúráké egyaránt. Illendőnek látszik e tárgykörökhöz és ideákhoz igazítani a szemlézés folyamatát is, melyben alább nem egy, inkább több harmonizáló kiadványról ejtek szót.

Az egyik, s a tematikus kapcsolódásban legközvetlenebb monografikus mű Alexander és Margarete Mitscherlich *A gyászolásra képtelenül* című opusza, mely alcíme szerint „*A közösségi viselkedés alapjai*” keretet vállalja ahhoz, hogy egy német szociálpszichológiai összegzést adhasson a német közgondolkodás, a lakossági értékrend, a mentalitás, történeti önkép és nemzetfogalom komplexumáról (helyenként kifejezetten a komplexusairól is, természetesen).⁷ A kötet kulcsfogalma talán a szeretet, de mellette épp annyira a vak infantilizmus, a háborús trauma és a bűnbakok kijelölésének, az elnyomás intézményesítésének és a totális alárendelésnek is legalább akkora „terápiás” tér jut benne. A kötet frappírozta (az akkor még harsányan Nyugat-) Németország fiatal nemzedékeit, amely 1967-ben közreadva mintegy előesti programpontjává lett a '68-as diáklázadásoknak, rendszerkritikus világvéleménynek, a jóléti és morális eltompultságba belekényelmesedő háborúviselt nemzedékek protest-mozgalmi hangütésének. A náci múlttal szembenézni, a megismerés döbbenetét átélni, a „következmények nélküli” közgondolkodást rajtakapni kellő merészséggel képes szerzőpáros egy bűntudatát megbúvással elkerülni próbáló, a hétköznapi fasizmusokat rejteni siető, a megbocsátásért látszat-bűnbánatot sem kockáztató társadalmi világról ad intim látképet ez a kötet, a kollektív bűn és elhallgatás minden felszabadításra váró kérdésétől mentesen éldegélő nemzeti közösséget kap rajta önnön hitványságán.

E morális szembenézésben a vesztes és áldozatokat jócskán számláló első háború, a weimari kísérlet kudarca, a traumatizált németek önkéntes alárendelődése szerepel a „lelkiismeret szavát” új agresszióba átmanipuláló közfelfogás kontrasztjával, de erre ráadásképpen a felgyülemlett problémák (felelős keresése, családi tragédiák, gazdasági világválság, elszegényedő tömegek, munkanélküliség, múlt-tagadás és át-hősiesítés, bűnbakok keresése és a megtorlás igénye stb.) együttes pressziója szinte elemi vakhittel segítette valamely „gigantikus apafigura” megtalálásában a gyermeki csodavárásra áhítozókat. A Hitlerben vakon követhető mitikus hőst, kudarcos nemzeti múltat feledtetni tudó támogatót és messzi jövőbe vetett hitet fanatizálni képes kisembert felfedező német tömegtársadalom erre már csak kézenfekvő megoldásként kapta a rendszer ellenségeire, az úton előrehaladást akadályozókra, a másságukkal kitűnőkre zúdítható összes előítéletességet, kompenzációs esélyt és ellenség-kreálási lehetőséget: cigány, bolsevik, zsidó, szocialista, nem árja, nem tömegember elleni „megoldási” célirányt és útmutatást. Mitscherlichék szociálpszichológiai összegzése rendszerezetten mutatja be, hogyan függött/függhetett össze

⁷ Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2014., 254 oldal.

mindez a „szeretet német módjával”. S a második veszített háborút követően nem a mértékvétel, az elszámolás, a belátás, a tisztázó és megértő magyarázatkeresés vagy akár bűnbocsánat volt a sunnyogó („végső” utáni) megoldás, hanem a tagadás, elfojtás, kivetítés, meg-nem-történte hazudás, az elszámolhatatlanság bűnének kollektív feledtetési kísérlete, mely mintegy alapját képezte a Marshall-terv segélyeiből „gazdasági csodára” képes új német önképnek. A büszke változás- és fejlődés-tudattal egykönnyen fölszerelkező, de a lelkiismeret próbatételeivel szembesülni nem próbáló német lakosság a „felettes én” teljes elvesztésével, a gyász megtagadásával és az ipari jelentőségű népiertással mintegy osztársadalmi szinten azt vállalta, hogy Hitler bukásával az erkölcsi felelősség is letűnt, a személyes múltbeli bűnök morális mérlege úgyszemint elvárható, a számonkérés és a „parancsra tettem” látszat-felelőtlenége nem kíván majd egyéni szembesülést semmivel... A felettes én, a morális fenség, a vezérvesztés kínja először talán a szülei tompult közönyével, infantilis meséivel, betokosodott jólétével szembesülő '68-as generációnál került napirendre, s ma már kevésbé vitatható, hogy a végül mégiscsak elkövetkező számvetés nyomán a mai Németország a polgári értékrend visszanyerésével és a tolerancia újratervezésével lett képes ténylegesen felnőni. Mitscherlichék elemzése ezt a mögöttes történeti, folytonos lelki és morális önépítési tünet-együttest jeleníti meg, s ha „lapos analógiát” keresnénk, keresve sem találhatnánk korszakosabb jelentőségű európai főművet, mely ekkora hatással maradt a kontinens lakóira, és (sajnálatosan, de immár átláthatóan) ekkora jelenkori érvényességgel bír mindmáig, akár magyar, kelet-európai vagy földrézsközi politikai ideológiák figyelmeztető jelenléte révén.

A könyv súlyos érdeme, hogy a legkisebb kísértés nélkül a kacifántos szakszöveg-gyártás terén, de a hétköznapi lélekismeret és két megélt korszak manipulatív hatalmi nyelvének intuícióit is átérző tálalás révén folyamatosan bevon a hitleri, a poszt-háborús és hidegháborús, majd a belátás-felismerés-meghaladás modernista időszakának egész nyelvpolitikai világába. Huszár Ágnes fordítása alighanem az érzékenyítés eszköze már, s ettől vérfagyasztóan mai tónusban szól ez a félszáz éves opusz, melyhez Erős Ferenc könnyed és mély áttekintése a korszak(ok) társadalomlélektani etapjairól még külön ajándék az Olvasónak. A barbár embermegsemmisítés és a traumatikus érvessztés korszakai annyira sugárzóan frappírozzák e kötet olvasóját, hogy nehéz az egyes fejezetek „üzeneteként” megmondani: ekkora nemzet megtévedt históriája, ekkora felelősség kezelni-nem-tudása, a mitikus és melankolikus gyászmunka kollektív elsinkófálása, a bűn-szégyen-szorongás megkövetelte „valótlanítás” és valóságvesztés drámája vagy mi más tekinthető meghatározóbb effektusnak... (Erős arra is érzékenyen utal, hogy a holokauszt-túlélők körében és körülöttük lezajló háború utáni változás-folyamat szinte analóg verziója a szülők és nagyszülők viselkedésmódjaival szembenézni nem képes kelet-európai példának...)

Nem mellékes az sem, hogy e kötet részkérdései, háttérelmzéseiről, az analitikus pszichológia eszköztárának ilyen világos érvényesülése segítségével kontraszt képződik a fasizmus idején

menekülni kénytelen frankfurti filozófia visszatérése, a tagadás és elfojtás lélektani tapasztalatát a freudizmuson túl az „egydimenziós ember” és a „tekintélyelvű személyiség” marcusei/horkheimeri kialakulás-folyamatával illusztráló társadalomképek komplexitásával, majdan a fogyasztóiség amerikai és nyugati individualizmussá bonyolódó mivoltával. Erős kitűnő bevezető esszéje azt sem hagyja említés nélkül, hogy „a gyászra való képtelenség” meghaladásának folyamata, mely a hetvenes évek közepétől mintegy húsz esztendő alatt sikerképpé tette a német társadalmat, napjaink Magyarországon minden nemzetpolitikai, kollektív identitási, önelemzési hajlandóságot szinte tiltó stratégiákban épp ellenkezőleg jelenik meg. A külső elszigetelődés, a nyilvánosság megdolgozása a valóságvesztés céljával, a fiktív és életképtelen identitások terjedése, a morális felelőtlenség és a múlt kollektív tagadásának esély-kínálata valójában e kötet kétszáz oldalán át korántsem „múlt-kérdésként” mutat analógiákat, hanem a rémisztő jelen reális kölcsönhatásaiban megbúvó perspektívaként... S ha a gyászolásra képtelenség a közösségi viselkedésben ekkora, eddig nem túl sokak által ismert vagy végiggondolt hatással bír, mintegy kötelesség is újrakérdezni: vajon mindezek együttes hiánya mennyivel súlyosabb teher? A rálátás igényének és a szembesülés súlyának életképes megmaradása vagy újrafeltámadása pedig aligha szentenciákkal elősegíthető. Ehhez ilyen fontos és felelős könyvek, kiadók, megfontolások, szándékok kellenek – és ennyi felelősség is, mely az emlékezet aktuális részévé teszi az emlékezethiány drámáját. Akkor is, ha a gyász immár nemcsak képesség, hanem megélt történelem is.

Eltűnt emlékezet, avagy a hiány nyomában?

Rálátás, élményközeliség és a gyász melletti emlékezésformák, jelenek és jövők, létek és hiányok konstrukcióira kérdez rá az a tanulmánykötet is, melyet Gantner B. Eszter és Réti Péter szerkesztésében a Nyitott Könyvműhely adott közre *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái* címen.⁸ Film, képzőművészet, narratíva, emlékezéspolitika fejezetcímek taglalják a tanulmányok sorát, melyek a legkülönbözőbb memoár-gyakorlatok és konstrukciók mentén formálják újra a nekünk fontosat, a saját olvasatot, a fölkinálható narratívákat. Film és irodalmi identitás-alakzatok, holokauszt-interpretációk, az ábrázolhatóság, az emlékeztetés metódusai, a közösen megalkotott memoárformák és artisztikus gesztusok (botlatókövek, jelölt helyek, emlékeztetők, kommemoratív kísérletek) alkotják a kötet tematikáit, jobbára fiatal szerzők tanulmányait, egy 2006–2007 során rendezett előadás-sorozat (ELTE BTK Germanisztikai Tanszék) anyagából vett értelmezés-narratívát. Mint ekképp kiderül: a hiány, az elmúlás, az „egyszer volt világok” mai idézhetősége nemcsak lehetőség, hanem esetenként (mint itt a zsidóság-témakörben felvonultatott identitás-nyomozások formáiban is) kötelesség, vagy legalább kísérlet kell legyen, hogy az emlékezés formáiba emelje azt is, aminek már talán inkább a nemléte adja

⁸ *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2009., 188 oldal.

létformáját. „Lehetetlen, de muszáj... tehát lehetséges” – mint ezt az első írás (Fehéri György holokauszt-tanulmánya) címében is közli..., az emlékezésformák mint politikai akaratok, mint társadalmi konszenzus tárgyai, mint a saját múlttal való szembenézés lehetősége és felelőssége adják annak kényszerét, hogy élővé váljon, ami nem tudatos, nevet kapjon, aminek hallgatás volt a sorsa oly sokáig.

Már hogy egyáltalán lehetséges-e identitásokat konstruálni ott, ahol azok nincsenek jelen, s van-e esélye kereteket szabni az értelmezés kísérleteinek, ismét csak az irodalomtudomány, a pszichológia és a kulturális antropológia, a történettudomány és a kultúratörténet segítségével szorultak a válaszok a fentebbi kötetet sorozat részévé tevő másik tanulmány-válogatásban. *Kép – keret. Az identitás konstrukciói* címet viseli az a könyv, melynek szerkesztői közt az egyik (Gantner B. Eszter) épp az előző mű is (munkatársai ezúttal Schweitzer Gábor és Varga Péter), szellemisége pedig követi az identitások keresésének lehetséges verzióit, imázsait, kereteit és tartalmait.⁹ A tizenkét egyetemi előadás kötetbe szerkesztve az „átbeszélés” állapotába hozza a témakört, nem pusztán a zsidóság kérdését, hanem a másfajta másságokét, a pszeudo-identitásokat, a zsidó-keresztény ünneplésformákat, a Babits-életmű alakjait, a monarchia korának közszellemét, a nemek közötti fóbiák, a vallások közötti konfliktusok, a népek közötti belátások megannyi verzióit. Bizonyítást nyer az is, miképpen és mennyire nem azonos önmagával, ami annak mutatja magát, s mi módon nem statikus, folyamatos és tartós vagy végleges az identitás mint eszköz, jelenség, állapot és cél. Folyamatokról, átmenetokről, egymást formáló hatásokról, dinamikus változásokról és kontinuos másságokról vagy másságkezelésekről szól tehát a legtöbb írás, mégpedig nem a rendszerlogika, a folyamatszervezés vagy a kibernetika aspektusából, hanem az interdiszciplináris tranzíciók oldaláról. Arról a kultúraközi kultúráról, melyről fentebb szinte a legtöbb felmutatott mű szól, s arról a korról, melyben ez a biztosra formálódott bizonytalanság kezd immár kezelhetővé szelídülni, melyben a tudni nem lehetséges dolgokról is tudományos igénnyel lehet narratívákat kezdeményezni...

Megannyi kötet kínálkozna még ismertetésre, vagy futó jelzésre legalább – a megismerést, a belátást, a tudomásulvételt, a reakcióképesség idejét és időiségét követve, ahogyan e két utóbbi kötet megismeréstudományi megközelítéseit kiteljesíthetnénk az azóta is megjelenő forrásművekkel, szakirodalommal, összehasonlító elemzésekkel, miközben persze belátás vagy rálátás is egyre inkább szilárdul arról, hogy a történeti tudás messze nem a mindenkori „rálátás” távolságából közvetít, s megvannak vagy megmaradnak e látásmódok, idői pillantások a közös tudásélményben, az emlékezőkövek jelképes halmaiban, a botlatókövek funkcionális jelentőségében is.

⁹ Gantner B. Eszter–Schweitzer Gábor–Varga Péter szerk. *Kép-keret – Az identitás konstrukciói*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 295 oldal.

Emlékezeti örökség „szállítható örökségként”, túlélni képes hagyatékként

Minden emberi viszony – talán a nyelv, a kultúra, az örökség rendje és a hagyomány értéke révén – előbbre való tud lenni, mint maga az ember. Relációiban, kapcsolathálójában, kulturális öröksége „fogságában” és kiteljesedésében leli meg így érületi vállalását, hovatartozási biztonságát mindenki, akinek sorshelyzete, mozgáskényszere vagy összehasonlító élménye lesz kultúrák közötti áthallásokról, kölcsönhatásokról. Egy magyar-amerikai nézőpont, két-három nyelvi örökség-anyag, hordozott sors és kapott „sorstalanság” lesz ezért öröksége is mindazoknak, akik kisebbségi léthelyzetben nem a bezárkózást, megalkuvást vagy elszemélytelenedést vállalják, hanem kapaszkodót találnak, élményhátteret formálnak, örökséggé vált eszmélkedést élnek meg mindazzal, amit magukkal hoztak egy idegen világba.

Ezt a sorskényszert, s vele az „add tovább fiadnak”, a „vidd tova bármerre jársz” élményvilágát tükrözi az a kötet, melyben a Tokaj-Hegyalján élő, abaújszántói kisvárosi zsidó közösség emlékezetét formálja meg Zahava Szász Stessel, aki pár éve megjelent kötetében e kulturális örökség szószólója, megörökítője lehetett.¹⁰ A *Bor és tövis*ek kötet „stetl”-világának, a szőlőskertek közötti személyes történeteknek és csoporttörténeteknek több rétege is van, beleértve a megismerhető személyest és az át nem látható szakrális, értékelhetően kollektív és magányosan reménytelen családit is, meg a diaszpóra-közösség maradék érdeklődését, összejöveteleit, hírcserélő randevúit is. E falusi világ, az iparosok és gazdálkodók, reménykedők és üldözöttek, virulóan sikeresek és lehangolóan reménytelenek élményközössége az, amiben a Szerző önnön hitét megnevezni lehetségesnek látja. Sok-sok évnyi munka, gyűjtő szorgalom, könyvtárosi elkötelezettség, emlékállítási feladattudat munkál a háttérben e monográfiának, s nem utolsósorban az emlékező szubjektum felelőssége, ami nélkül talán semmi história nincs is. Cipész és házaló, tudós rabbi és menekülő névtelen, diaszpórába kényszerülő álmodozó, aki lesi és kitárgyalja a hazai híreket, s még a reményteljes életutak és a sorscsapások kollektív élménye is egyformán jelen van e helyi világban, mint oly sok másikkban is, ahol Emberek, érző és reflektálni képes személyiségek lakoznak. Tíz-húsz oldalanként változik a szöveg tónusa – bár szerkezeti elemei áttekinthető tartalomjegyzékké rendezik a forráshátteret..., de a 18. század első harmadától historikus távlatból föltárt néptörténet és lokális szomszédság-regény az előszó-író Elie Wiesel szavait idézve is *„az emlékezetről szól; olvassák el, és az Önöké is megelevenedik”* (9. old.). Ezt a Szerző szavaival pontosítva: *„Nehéz elképzelni azt a szerénységet, amellyel a feladatot, ami rám hárult, elvégeztem. Egyszerű elemi iskolát végzett kisleány voltam, mégis az én hivatásom és kötelességem, hogy leírjam gyönyörű mezővárosom szomorú zsidó történetét”* (11. old.). *„Szerényre”* sikeredett, négyszáz oldalon..., és teljesre is, amennyire Abaújszántó emlékezetében immáron meg kell maradjon mindez *„szállítható örökségként”, túlélni képes hagyatékként.*

¹⁰ Bor és tövis^{ek} Tokaj-Hegyalján. Zsidó élet Magyarországon. Abaújszántó zsidó közösségének története. Noran Libro, Budapest, 2013., 403 oldal.

A ma már nyolcvan évesnél is idősebb Szerző, aki New Yorkban doktori disszertációt írt témája monografikus gazdagsággal föltárt anyagából, nemcsak holokauszt-túlélő, hanem életút-folyamában is magyar szívű és részben magyar nyelvű alkotó. Kötete – mint hasonló község-monográfiák többségére ez jellemző is – egyszerre képviseli az emlékéllítés és az értékelés, a történeti kontextusba illesztés és a folyamat-bemutatás feladat-tudatát vállaló habitust, s egyben olyan, a gazdasági és termelési kultúra mellett szükségképpen megmaradt dolgosság-tudat lenyomata is, amit lakonikus rövidelességgel a „tokaji” bor kvintesszenciájának tekinthetünk. Ennek éltetésében, míves kultiválásában, s a nemzedékek hosszú során át megmaradt hagyománytartó tevékenységben találja meg az író mindazt, amit a New York-i közkönyvtár tájékoztató könyvtárosaként összegyűjthetett, s „történelmi kincset hordozva” megörökíthetett. Ennyi sem lenne kevés, azonban az örökségésítés folyamatában nem éri be egy-két íves esettanulmánnyal vagy történeti feljegyzések közzétételével. Az 1738-as forrásoktól az 1950-es utolsó elvándorlókig, a település-széli megtűrtségtől a sikeres és példás asszimilációig, majd a kisajátítások és antiszemita megnyilatkozások elől menekülő utolsó leszármazottak élethelyzetének bemutatásáig voltaképpen egy több mint kétszáz éves közösségtörténetet állít össze (15–260. old.), kiegészítve mindezt száznegyven oldalnyi függelékkel, dokumentatív értékű szövegek között fotókkal, saját családhistóriával, köztörténeti forrásanyaggal, s egészében a kommemoratív szándék jellegzetes példázatával.

Szenvedés- és megsemmisülés-történetről lévén szó, illetlen és kellemetlen volna szakképzett történészi irányt, történetelméleti koncepciózusságot vagy az emlékezés és narratív történetírás forráskritikai aspektusát számon kérni e művön vagy szerzőjén. Érteni és elfogadni érdemes, hogy a történeti folytonosság vázlatával-keretével, eseménytartalmak vagy folyamatok korszakos rajzolataival, továbbá családhistória és közösségtörténet felekezeti nézőpontjával teljessé váló műben az elsődleges cél az emlékéllítés. Bár helyenként még a koncepciózus vagy hamistudati beállítódást is cáfolni kész restauratív szándék dominál itt, mely az érintett közösség felől nézve éppen így lehet méltó és teljes, valamint a helytörténet és térség-história felől nézve hiánypótló is, de nem utolsósorban a magyarországi zsidó hitközségek monografikus feltárás-sorozatából még hiányzó opusz ez, tehát a szakrális intézménytörténet nézőpontjából véve is kulcsjelentőségű. A termelő és szolgáltató családok emlékezeti feltárása, a települést fejlesztő kiválóságok örökségének javát súlyán mérni képes, a helyi zsidóság rangját néven nevező szerzői szándék összességében is értékelhetjük azt a helyenként meggyőzően szubjektív, másutt lokálpatriótán büszke nézőpontot, melyet a könyv érvényesít. Ilyen kreatív komponense példaképpen a holokauszt áldozatainak, a kereskedőcsaládok névsorának, a zsidó lakosok lakcím szerinti felsorolásának, a háború utáni emlékéllítés dokumentumainak, vagy akár az 1992-ben fölállított háborús emlékmű felirat-korrekciójának aprólékos ismertetése is. Mindezek tehát nem perszonális emlékéllítási vagy pusztán történelem-olvasati gesztusok, hanem a föltáró és közösségi tudást visszamenőlegesen

is helyreállító döntések lenyomatai, a helytörténeti monografizálás lehetséges megoldásai. S ennyiben a kiadó nemes vállalásának részei is. Szász Kató mint „átiratban” a Szerző nevével jelzett kérdőív-adatlap megszerkesztője és a háborús túlélők névsorát is összeállító, a zsidótemető és a zsinagóga értékeinek lajstromát is megalkotó, sőt a fotók java részét is készítő, ennyiben az elpusztultak örökségét is tovább vivő dokumentátor a könyv megjelentetésével átadja, közös örökséggé teszi mindazt, ami egy valamikori viruló felekezeti közösség értékrendjében fontos volt, s ami (a holokauszt után hatvan évvel is fájó, sértő és méltatlan) közhangulatban az maradt. Mert hát a dédnagypapa „*bőrkötésű Bibliái a szent Tóra darabjaival és a becses családi képekkel együtt lettek eltaposva a zsidó templom udvarán*” (330. old.). Ezért is meggyőződéssel hiszi, hogy „*az előítélet és sztereotípa elleni nevelést már otthon el kell kezdeni, és utána folytatni minden lehetséges módon. Így talán lesz remény, hogy ami velünk történt, soha nem fog egyetlen élő emberrel sem megisméltódni ezen a földön*” (ugyanott).

A kötet záró szavait, üzenetét egykönnyen megérthetjük. Már csak követni lesz nehezebb..., vagy értékén mérni, a halottakért illő emlékimát (kaddist) mondani lesz súlyosabb és felelősebb feladat. Talán, talán-talán ilyen könyvekkel ez részben még sikerülhet is...

Eltervezett világösszeesküvés, avagy egy piemonti kufár sikerképessége

A tudható, a belátható, elfogadható vagy akár vitatható forrásmunkák köre nemcsak saját olvasóit, hanem a kollektív kulturális örökség egészét is valamelyest tükrözi. Umberto Eco opuszaira talán nem az elsődleges jellemző, hogy történelemtudományi hitelességű históriákkal aratnának népszerűséget. Korábbi (csak magyar kiadásban már megjelent mintegy huszonöt) műve és narratívái alapján épp ellenkezőleg: amit hitelesen ír le, az aligha pont úgy esett – de sokkal inkább úgy is, vagy mégúgy megtörténő zezugos létezés-elbeszélés mindahány. Minthogy azonban történetei jobbára a sosem látható, múltban is rejtekező vagy jelenben is alaktalan alakzatokba simulnak, akár irodalmi esszéi vagy narratív tanulmányai, írói álmai vagy paranoid hömpölygése során is mindig a rejtélyek rejtélyei tájékán kurkásznak. A *prágai temető* kötete például az örök ellenség-konstruálás jegyzőkönyve, a könyvben kibontakozó ál-jegyzőkönyvvel szemben életszerűbben bonyolódó szálak szövedékéből kibetűzve... – jegyzőkönyv, azaz inkább vádirat, napló, kétfedelű történet, sokszereplős dráma és titokregény, amelyben a titkok legtöbbször nyíltak, a nyíltság viszont legtöbbször mélyre rejtett és manipulált érzemény.¹¹ Mottója alapján nem könnyen, de nem is ismeretlenül szól a fejtvényre vágó olvasóhoz: „*Ha nincs ellenség, mivel bíztassuk a népet?*”. Vagyis sok évezredes közösségi stratégiára, a társadalmi megosztottság kor(ok)ra jellemző politikai attitűdjére utal, s ezen belül is többre, savanyúbbra, álnokabbra és ócskábbra annál, semhogy hirtelen mai politikai köznapjaink korszakos üzenetét kellene kihallanunk belőle...

¹¹ Umberto Eco: *A prágai temető*. (Fordította Barna Imre). Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012., 564 oldal.

Nem egészen meglepően, az örök és ádáz ellenség itt éppenséggel a zsidó. A zsidó mágus, a zsidó tulajdonos, a zsidó rabbi, a zsidó összeesküvő, a békétlenségből mindig és mindenhol kapzsi mohósággal hasznot keresni hajlamos hitsorsos, aki nemcsak a hatalom felső szegmenseit ostromolja váltig, de belopódzik a szabadkőművesekhez is, lealázza a jezsuitákat is, sakkban tartja a vatikáni, a párizsi, a német kémhálózatokat is, s ha végül az orosz titkosszolgák útját nem állnák, még az orosz forradalomban is megtalálná helyét... A történet szépsége messzi Piemontba ível, ahonnan a főhős fővárosi franciaságra vágyva és piemontiságát levetve érkezik, boltot nyit Párizs egy Szajna-menti kis utcájában, ahol látszatra régiséggel ügyeskedik, valójában pedig mives okiratokat hamisít. Nőgyűlölő, akarnok nagybácsival megáldott, kettősre hasadt énjével a legkülönb bűnök kitartó elkövetésére is kész álnok ő, kinek ha kell, Garibaldi seregében adnak kémkedési szerepet, ha úgy alakul, akkor a kommünben vállalhat robbantási merénylet-előkészítést, de ha szebb napokra ébred, akkor épp a Dreyfus-ügy háttérében szükséges hamisítványt komponálja meg. Jó ember tehát, hívó is a maga módján, ha épp nem kell egy gyűlölt papot eltenni láb alól, vagy ha nem épp a megszállottság felől kap felkérést egy robbantásra, peranyag-hamisításra, hamistanú-vadászatra, merénylő-felhajtásra. Világképe tehát, melyben hit és egyház, hatalom és hívőközösség valahol a jezsuita pragmatizmus és az aktív sátánizmus között szédeleg, készséggel alkalmassá teszik egy mesteri hamisítvány komponálására, melyből majd azután a „Cion bölcseinek hiteles jegyzőkönyve” lesz utóbb, mire a bolsevizmus kezdene érlelődni az Ohrana ellenőrzése alatt.

Klasszikus romantikus regényhez, realista eposzhoz, nemzeti hősnékhez képest is zúzó könyv ez. Ezernyi sodrással, túpontos leírásokkal, aprólékos jegyzetanyaggal, naplóba illő közvetlenséggel és a csalfa memória ócska hamiskásságával alátámasztva, lassúdadán kibontakozó cselekményességgel, melynek árnyalataitól csak apródonként alakul ki a belső remegés annak képtelenségéről, mennyire képes mégis mindez a történelemformálás erejévé, döntéshozó méltóságok és még több döntést pusztító méltatlanságok terévé válni. Hit és kétség, korszakok és kultúrák közötti senkiföldje a táj, mely mégis valakié, a képtelensége és ártékonyságé, méltatlanság és pusztítás sötét hatalmaié, akár ha egy, vagy mégjobb ha több furmányos akarat szabdalja országokra, városrészekre, titkos találkahelyekre, temetőkre és kegyhelyekre, éttermekre és kaszárnyákra mindjárt. A napló 1898-tól 1830-ig lépeget vissza az időben, de úgy, hogy „*kaotikus cselekményéből (mely csupa előre-hátra tekintés, azaz olyasmi, amit filmes nyelven flashback-nek mondanak)*” olyan story, fabula, szüzsé, cselekmény formálódik, melyben – írja Eco – „*nincs más kitalált alak, csak a főszereplő, Simone Simonini*”, „*a többi szereplő ... mind valóságosan létezett, és azt tette és mondta, amit ebben a regényben tesz és mond*”, habár „*elbeszélésökonómiai megfontolásból egyetlen (kitalált) személlyel mondtam el és csináltattam meg mindazt, amit valójában két (történelmileg valóságos) személy mondott és csinált*” (553. old.). Fekete miséket celebráló abbé, köztársaság-ellenes olasz besúgóhálózat, drogfüggő vagy lecsúszott iszákosok külvárosi tanyája, csőbomba-gyárosok ügyes szaktársai,

antiklerikális csahosok, rejtelmes elmeklinika és luciferiánus kultuszt éltető szabadkőművesek, megszállottság-építő médiabirodalom, választékos párizsi éttermek és elsőrangú vacsorák, bűzös csatornarendszer és ádáz uralkodni vágyók tere épül körénk a kötetben, s „*rádásul... ki tudja? Egy XIX. századi kalandregény lapjain akár titokzatos hasonmása is támadhat az embernek... – bizonyos értelemben azért mégiscsak létezett ő. Sőt az az igazság, hogy mindmáig itt van közöttünk*”.

Eco a titkos világösszeesküvések látványos legalját, a cinikusan szolgáló, meghasadt és megalkuvó, felbérelhető és túlélő „hóst” mozgásban és tunyaságban, szinte a francia ponyvaregények figuráinak (és korabeli sajtógrafikáinak!) erkölcsileg mocskos kéjében megszülető „végső megoldások” kiagyaloit vezeti elénk. Amikor nincs ellenség, előveszünk egy régit, kiagyalunk egy újat, ráuszítunk egy korhangulatot, s mindjárt évszázados hírűvé válunk... Ha ugyan válunk, mert a lét, melyben mindez határtalan ellentételezéssel háláltatik meg, sehonnan és sehová nem tart, s még önmaga elviselése is nehezebb van. Önmagával szembekerülni ugyanis aligha szokott, de a történelemmel még kevésbé – létének indoka ugyanakkor nem több, mint mások és a máságok nemlétének örvendezni kész magányérzet. Lakonikus boldogság ez, de történetileg sem ismeretlen, a létező létformák virulens egyike... Hétköznapi, s ezzel túlélően örök. Akár a konkrét historikus oldalának hitele, akár az írói leleménynek sokágú mássága az alapkérdés: mégcsak nem is „karcolt monogram” az övé, hanem maga a titkos és bizodalmas monogram-gyárosság, a mindenholi és mindenkori világsikeresség hőstípusa. Mindannyiunk szomszédja és ellensége egyszemélyben.

Text Libris – avagy a jelenvaló önmagunk esete

Persze, alapkérdés lehet: önmagunk történetének tekintjük-e Simonini titkos világát és a rejtélyek Európájának „természeti” cseleit, vagy a résztvevő és beavatkozó mások kialakította feltételrendszernek? Benne, érte, általa vagy ellene élünk-e, s ha bármelyiket is választanánk, elkerülhetjük-e vajon a többit (is)...? Gáspár Zsuzsa szerkesztésében jelent meg ehhez a kérdés-háttérhez az a középiskolásoknak (szánt, de nemcsak nekik) való szöveggyűjtemény, mely társadalomismereti textúrát kínál *A holokauszt és az emberi természet* tematikus alcímmel.¹² A kötet, mint az megjelenési adataiból is látszik, nem mai keletkezésű, s mert könyvészeti barangolásom nem csupán a friss termésre fókuszált, a legkevésbé sem ódzkodom egy tizenöt éves tankönyv avagy iskolai segédlet értékét felmutatni. Ismét és kitartóan fölemelni, mint olyat, melynek korok és kultúrák közötti korszakos szerepe nem a kiadás dátumától, hanem tartalmától, szemléletmódjától, hasznavehetőségétől sokkal inkább függ. Egyszerűbben szólva, a másfél évtized nem öregbítette,

¹² *Szemtől szemben a történelemmel és önmagunkkal. A holokauszt és az emberi természet. Társadalomismereti szöveggyűjtemény középiskolások számára.* Szerkesztette Gáspár Zsuzsa. Soros Alapítvány – Korona Nova Kiadó, Budapest, 1997., 522 oldal.

hanem súlyosan szomorú aktualitással ruházta föl ezt az eredetileg 1994-es amerikai kiadású válogatást. Nem többel, de nem is kevesebbel, mint amit Eco regényében Simonini képes és hajlamos előállítani, terjeszteni, konstruálni, hazudni, képzelődni, elhinni, hamisítani, vallani vagy sugallani: a fajok oszthatóságát, a hit kegyelmi állapotának és elveinek célrendszerében elkülöníthető jót és rosszat, ártalmasságot és korszakosan hitványt, közveszélyeset és közbékéltlenségre alkalmasat, egyáltalán, az ítélezés „jogosságát” és hatásának végzetességig hajszolható kimenetelét. Azt tehát, hogy hiteket és embereket, korokat és eszméket zsibvásáron és ószeres módjára kezelni nemcsak lehetséges, de dicső vállalat is. Azt, hogy dogmák és békétlen örökségek, hitek és részvételi hajlandóságok, néma szemlélés és szenvedő együttérzés a barbárságok része, a hatalmak érvényesülésének megengedhető útja, s a „tisza” eszméket követő erőszak bárhol legitim lehet, ha eléggé harsányan dalolják jogosultságát. Ez a „text libris” nemcsak a Kongresszusi Könyvtár Holokaust-Atlaszát, a hazai zsidó múzeumok történeti anyagát, a tolerancia-felfogások és kronológiai források tónusát idézi föl, hanem a tizenkét fejezetből kettőben mindjárt az egyén és a társadalom, az egyén és a történelem, nemzetépítés és állampolgárság, „faj” és identitás, vallás és tolerancia érvrendszereit is bemutatja – nem utolsósorban Ember Mária, Kertész Imre és Székely Magda szövegeiből vett idézetekkel illusztrálva a sztereotípiák, félelmek, konformitás, vallási identifikáció, hátrányos megkülönböztetések útjait és módjait. Korszakos utakat és módokat, éppenséggel a változó világok huszadik századra eső fajelméleti, antijudaista, négerellenes, cigánygyűlölő és minden soron alárendelő gesztusait, melyek végzetes pusztuláshoz, milliók kínhalálához és megsemmisülő léthelyzetéhez vezettek.

A történelemmel szembesülni folytonos aktualitás. E kötet a „faj és a birodalmak” korától, a világháborútól kezdi, a weimari Németország és a Horthy-Magyarország demokráciáival folytatja, hogy az alkalmazkodás és engedelmesség, tűrés és némaság, olthatatlan bírvágy és kegyetlen akarnokság tipizálásával, ennek emberi természetbe ágyazott változataival vezessen a fokozódó erőszak-korszakok végkifejletéig, a túlfasiszálódó Európa és a megtűrt Holocaust gyalázatáig. A „konzervatív magyar úr”, aki „csak” nézte, a csendőr, aki „csak” parancsot teljesített, a küldetéses emberek mentőakciói, a dogmának megfelelni próbáló milliók erőszak-alternatívákra nem lelő tömegei, avagy a világ lelkiismerete mint állapotrajz kényesen és harsányan bomlik ki ezeken a lapokon, melyek a „maradni vagy kiszállni” döntéskényszeréről éppúgy szólnak, mint a szemtanúság vagy vértanúság közérzetéről, a sodródó kisemberről, a népiirtás nemzetközi visszfényéről, az amnéziáról, az emlékezés kényszeréről és keserűségéről, meg az autonóm emberről, a múltat elismerő nyíltságról, az egyén és a történelem véget nem érő döntéshelyzeteiről. *„Ha a náci rezsim utolsó és legszörnyűbb tette rögtön a legelső és legkisebb lépés után következett volna, ezrek, sőt milliók döbbszentek volna meg... De hát persze ez nem így történik. A legelső és legutolsó között számtalan kis lépésre kerül sor, némelyik alig érzékelhető, s mégis, mindegyik kis lépés felkészít a következőre, apránként segít eloszlatni a sokkhatást...”*

A sokkhatás azonban erősebben üli meg a históriát, mint azt a sokkolók akár képzelnék. A

sokkhatás nemcsak sok hatás együttese, hanem végkifejlet, előzménye egy következőnek, láncszeme egy folyamatnak, felkiáltójele egy korszaknak is. Félezer oldalon, apró betűkkel, korszakos fotókkal és összefoglaló táblázatokkal, olvasmányokkal és „feladatlapokkal” dúsított szövegről aligha van mit mondani többet, mint hogy a Facing History-program mint alapítványi vállalat nem kevesebb, hanem több kötelező olvasmánynál. Alapkönyv, mely helyett hiába adnak első kis lépések formájában nemzeti alapokmányt vagy hiszekegyet a diákság kezébe, az csak fegyvernek jó később, nem a megértés eszközének, és nem ma vagy holnap, amikor erre sok-sok eddiginél nagyobb szükség volna. Sőt, nemcsak volna, van is. S nemcsak szükség, ínség is. Fájó, döbbenetes, süketen vaksi állapotban a história nemcsak visszatekintő részletezésről mutatja ki érvényességét, hanem arról is, hogy tudatlanságaink helyébe hogyan emelhetnénk inkább tudást, ismeretet, megelőző tapasztalatot, tudásörökséget, megértő türelmet. Sőt, állampolgári felelősséget, emberi mértéket is. Akkor is, ha látszólag ez még megvan... *„A gonoszság nem valami tőlünk független és rajtunk kívüli torzulás, hanem tükör, önmagunk tükörképe: az emberben rejlő negatívum megnyilvánulása...”* (Josef Brodsky). A tőlünk eltérőt, „a miénktől különbözést” és e distanciák okait veszi végig évszázados időhosszban e kötet, de nem pusztán a megértő tárgyalás értelmében, nem „lecke-ként”, hanem a szembesülések feltételeit is belátó tolerancia alaphangján. Kötelező olvasmány. Kötelező, mert kényszerű most is, kényszerű, mert súlyosbodó most is mindazon állapot, melynek előzményei sodródnak-dúsulnak e kötetben, fenyegetően, jelenvalóan. Simonini mint ócska kis hamisító, ostobácska gyalázkodó, hiszékeny és csalafinta eszköz, végrehajtó gengszter és önzésében kíméletlen házmesterlélek, elfogadó és megbecsült közegre lelne itt és most is. A Holokauszt-történelem egyúttal az ő történelme is, de koszlott suszterpadlásán a vaksi és előítéletes ostobaság megfellebbezhetetlen birodalmának fegyvertárával, tükör nélküli gardróbban, ahol nincs sem visszfénye, sem kontrollja a külső fénynek, még kevésbé a belátásnak, türelemnek, morálnak..., épp ő érzékeli a legkevésbé besúgók és keretlegények, csizmások és trotórcipősök kegyelmetlen birodalmát. „Szemtől szemben” így a legkevésbé lehet bárkivel is, hacsak azokkal nem, akik mindig szemben vannak minden emberivel.

Vigyázat, túlzok! Itt három a felkiáltójel. Az ismétlődni képes, új önkörébe záródó történelem *az emberi természet és a holokauszt* útján jutott szemtől szembe a ciklikussággal és szemtől szembeni önmagával!!! Mint jelenvaló önmagunk van ismét itt, érdemes figyelni rá...! Ha nincs épp szöveggyűjteményünk, ha nem ismerünk is megértő módszertant, plakátot és közpénzből formált holokauszt-múzeumot, akkor is. Sőt, akkor, ha megismertük, annál inkább.

Törvénytől sújtottak, 1920–1945

Hasonlóan – bár saját felkiáltójeleimnél szerényebben és visszafogottabban – deklaratív, vagy inkább korszak-meghatározó felkiáltójelek szerepelhetnének itt (rövidesen éppen századik év előjeleként)

ama kulcsdokumentum közreadása után is, melyet akkoriban Horthy Miklós Magyarország kormányzója és gr. Bethlen István miniszterelnök csupa szív-szeretettel „Emlékezetül” adományozott „mindenkinek, akit illet”, s ebben „Magyarország nemzetgyűlése a következő törvénycikket alkotta”, melyet „mint a nemzet akaratát”, mind a maga megtartó szándékával, mind másokkal megtartatandó és kihirdetendő tényt kezeli, hogy „a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról” szólva „népfaj vagy nemzetiség országos arányszámához” viszonyított egytizedre korlátozza a „nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei melletti” felvehető hallgatók létszámát. A Törvénycikk világelsőként, az I. világháború utáni Európa első antiszemita törvénye volt, „előzménye és bevezetője” annak a folyamatnak, „amely az 1930-as években számos zsidóellenes intézkedéshez, végül 1944-ben a Holokauszthoz vezetett”. A korszak történetének nemcsak informatív összefoglaló, nélkülözhetetlen alapműve, hanem „a magyar zsidóság sorsa iránt érdeklődőknek” meghatározó feldolgozása az a könyv, melyet Randolph L. Brahm ajánló szavaival kap kézhez az olvasó Kovács M. Mária köteteként: *Törvénytől sújtva. A Numerus Clausus Magyarországon, 1920–1945* címen.¹³

A Szerző mint a Közép-európai Egyetem, korábban az ELTE, a University of Maryland és a University of Wisconsin-Madison professzora már több munkájában írt a zsidótörvényekről, a Helikonnál kiadott *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus* monográfiája is igényes alapossgal és impozáns bizonyítja, mennyire árnyalt felfogása lehetséges a numerus clausus korabeli és megelőző, valamint a háború végéig intézményesített törvényi céloknak és végrehajtásnak, befogadásnak és megfélemlítő összhatásának, társadalmi válasznak és leplezetlen támogatásnak, uralmi gőgnek és méltatlan úrhatnáságnak, elszánt fasizálódásnak és mindennapos nemzetideológiának. Illő alapossgal dokumentálja szakértelemmel (tizenöt oldalnyi bibliográfia, képjegyzék, mutatók, vizuális dokumentumok széles köre jelzi ezt) a „pozitív diszkrimináció” képződményét és a liberális kritika szándékait, a Népszövetség módosító sürgetését és a szelektív lemorzsolódás háborús légkörét megelőző kvótarendszert, a törvénytervezet vitáit és ideológiai támaszait, Prohászka és Kovács Alajos, Teleki és Klebelsberg, az Ébredő Magyarok és Horthy, Vázsonyi Vilmos és Szabó Dezső, meg sokan mások aktív részvételét ebben az európai színtéren is győzedelmes gyalázatban. Az a szíves-kedélyes ajánlás, melyre fennebb utaltam, még semmi zordabbat nem sugall talán, de a hitvány korabeli adatok és arányokat jelző források, a heti- és napilapok uszító cikkei-címlapjai, a nemzetvédők ideológiai és a fegyveres csoportok diktatorikus fenyegetései evidenciává tették, hogy a hazai emancipációs folyamatban „a tizenkilencedik századi emancipáló jogegyenlőség elvének föladata, helyébe a nacionalista fajvédelem került. A személyes teljesítmény kritériuma helyett a családi származás határozza meg az egyén sorsát, munkája helyett a szülők, nagyszülők, etc.” – vagyis kiteljesedett a Konrád György érzékeny fülszövegében bevezető alaptónusként megfogalmazott

¹³ Napvilág Kiadó, Budapest, 2012., 267 oldal

„Antimeritokrácia” tartalma: a mindenütt Horthy hívei által kiszolgált ostoba fröcsögés totálisan eluralta a jogalkotást, a törvényhozást, a sajtót, az ideológiai szférát, az egyházakat, az utcát és a kisiskolákat is, méltatlan előnybe préselve a méltóságmentes társadalmi szereplőket. A kötet négy nagyobb fejezete nemcsak a nemzetiségi kvótától a „faji paragrafus” eszméjéig, a látszatra „oktatási törvényként” keletkező megkülönböztetés orosz előzményeitől a „területi, származási és faji zsidó” árnyalt természetrajzáig, a korabeli statisztikai adatoktól a mindennapok oktatási, munkapiaci, erőszaktételi forrásokig, a sokak „titkolt helytelenítése” ellenére megvalósított nyílt jogsértési és a liberális kritikától a diszkrimináció 1928-as, majd 1934-es erősödéséig egy sor olyan adatot hoz összefüggésbe a faji propaganda és a radikális indulatok egész intézményes működésrendjével, amiről (ugyancsak Konrád György igazságosan asszociatív megállapítása szerint) a kormánypolitikuskoknak *„köntörfalazniuk kellett, ha pénzt reméltek a Népszövetség jóváhagyásával nyugati bankoktól. Ahogy ma pénzért az Európai Uniót kell becsapni, és persze utálni is ugyanezért, mint kilencven éve a Népszövetséget. A nemzeti szuverenitás, a nagy hang és a nagy zsebek védelmében. Volt, tagadhatatlanul volt különbség konzervatív és radikális jobboldaliak között, Bethlen és Klebelsberg, illetőleg Teleki, Gömbös és Hóman között, de mindet Horthy nevezte ki, mind az ő embere volt, és mind helyeselték a numerus clausust, ha távol maradtak is a parlament ülésteremtől, amikor megszavazták. Eötvös József és Deák Ferenc szellemét mind bezárták a pincébe. Újításuk végállomása a második világháborús tömeggyilkosság volt. Volt, aki kiszállt e logikai útvonal valamelyik korábbi állomásán, de nem űzhette el magától a gondolatot, hogy egyik lépésből következik a másik. Az ő álmuk nem Auschwitz volt, hanem valami ízlésük szerinti normalizáció, nem a borzalom, hanem az ő nemzeti rendjük. De az ő rendjük hozta meg a zsidótörvényeket, és az ő adminisztrációjuk hajtotta végre a vidéki zsidók deportálását és a budapesti zsidók gettósítását. Lehet, hogy már gyerekfejjel megértettem valamit, amit ezek a nagy emberek holtukig nem értettek meg...”* (a kötet fülszövegéből).

A törvénytől messze nem védettek, de annál inkább sújtottak ekképpen bemutatása a Szerző igen árnyaltan rétegzett és a jogi-politikai-oktatási-törvénykezési-ideológiai-kommunikációs eljárás módokra finom aprólékossággal kitérő megoldása. Randolph L. Braham nem véletlenül, s még csak nem is hízelgés-ként méltatta úgy a kötetet, ahogy bevezetőben idéztem. A méltatások mellett (olykor már helyett is) a mű kicsengése egyaránt szólhat a fenyegető előzmények rendszerének ma is lehetséges néhány párhuzamáról, a világháborús hangulatban kimódolt diszkrimináció jogiasított modelljének előképeiről, s a befejező sorok tanulsága ellenére (a front közeledtével kiteljesedő numerus clausus, mely tizennégy éven át hatályos törvény volt, mégpedig valódi megszakítás nélkül!, lásd 217-220. old.) a nemzet állampolgárai ellenében érvényre juttatott elnyomás moderált és legitim voltáról nem csupán objektív képet ad, hanem a Konrád-megfogalmazta értelemben analógiát is. „Nem a személy, hanem a sokaság tagja volt elvetendő, sőt gyűlöletes...” /Konrád/ – hogy az intézményesített antiszemitizmus és a zsidótörvények megalapozói némi elégedettséget érezhessenek, némi rablott

vagyonhoz juthassanak, valamelyes pusztító kedvüknek is utat nyerhessenek, s a nemzet hívó egészét új uralom otromba ideológusainak szolgálóivá tehessék.

E korszak fotói (szövegközi illusztrációként és bizonyságokként is), továbbá az adatok egzaktága (Pécsi Vera kiegészítő kronológiájával), a viták és érdekkörök kitágult törzsasztalhoz invitálása nemcsak a kutatói, világképi és értékrendi másságot mutatja, melyre Kovács M. Mária és kötete kiváló példa, hanem a világképek tárgyiasulásának, az eszmék dologiasulásának, az indulatok és otrombaságok korszakossá válásának, „nemzeti szuverenitás” börtönébe zárt mivoltának mindez figyelmeztető forrásanyaga is.

Tárgyi szakralitás, létmód és ajándék

Valamiért, ki tudja mióta, a legtöbb bámulatra is képes múzeumlátogató könnyűszerrel sétálgat el fényesített tárgyak, részletes rajzolattal és szimbolikus cicomákkal ékes objektumok muzealizált tárlói között, s ékes meggyőződésévé válik, hogy múzeumban muzeális tárgyak vannak, feliratokkal, fényekkel, valami magyarázkodásokkal, oszt kész. El kell telnie egy időnek, mire véletlenül – s ha máshol nem, a múzeumi shopban időtöltve – belelapoz egy kiállítási katalógusba, ahol ugyanazt látja szinte, de mégsem. A mégsem a közelség, a színesség, a minőség, a beavatottság sugallatával lepi el. „Abból a pár izéből” mindezt kihozni – hát ez nem semmi. De még csak nem is kell korábban belegondoljon, mi minden áll, mi mennyi rakódott a tárgyak rendszere, a katalógus, a feltárás módja, a beszerzés, állagóvás, tartósítás, elemző figyelem, kutatói szorgalom mögött, s mennyi szaktudás, eltökéltség, közlésbátorság, türelem, rugalmasság, csököttség szükséges ahhoz, amin végigsétált. Nos, épp a katalógus – ha nem egyszerű lajstrom – szolgáltat kellő derűt, mélyértelmű belátást, hőkkenést és belesimulási kedvet, amikor éppenséggel nem valami jegyzék, hanem hordozható tárgyi örökség, szimbolikus tőke, tárolható identitás, kulturális erődítmény, mentális regiszter is egyben.

Hát igen, e felfedező késztetettség mélyén ott ül a „vidéki helytörténeti múzeumok” padlóviaszkos szimatmintájába, épületes méretű portréfestmények, cicomás ónedények és posztamensre emelt agyagtörmelékek élményébe savanyodott látogató jókedve. Tán ki se jön onnan, ha ki nem mozdítja valami... Valami, ami egyszerre élmény és kísértés, adat és tárgy, vízió és olvasmányvilág, képzelet és dokumentáció szerves egyvelege. Egy „tárgykatalógus” például, ahogyan a szakszerű közlésnyelv és a sorozat-címke is jelzi a Néprajzi Múzeum kötetei között. Több korábbi után most épp egy ilyen lapozgatok, s ha nem is tök új, nekem az, s Neked is, mert nem ismered. *Zsidó tárgyak*. Ennyi a cím. A szerző Szarvas Zsuzsa.¹⁴ Amúgy a szaktudomány doktora, egyben a Néprajzi Múzeum főigazgató-helyettese is. De ezek a formális adottságok – ennél talán sokkal fontosabb, ami belül van.

¹⁴ Szarvas Zsuzsa: *Zsidó tárgyak*. (Jewish Objects). A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai, 24. Néprajzi Múzeum, Budapest, 160 oldal

Éppen ez az, ami viszont lenyűgözően van. Életfohász, ünnep, illat, szokás, hitvilág, normák, értékek rendje – mintegy képenként is ez ül az albumban. Nem a hit. Az csak mögötte-alatta-körülötte. Hanem a tárgyakkal élő, sőt tárgyban élő, tárgyak révén megjelenő és imígyen is megjeleníthető Embert tükrözi. Ahogyan használja, amilyen jelentést tulajdonít neki, amiért szereti, megszokja, ragaszkodik, fenntartja, örökíti, gyarapítja vagy menti a maga kultúráját. S amiért a muzeológus maga is ezt teszi az örökséggel, hagyatékkal, a maradványaikból megismerhető emberlét teljességével. Fotókkal, tónusokkal, válogató gonddal, aprólékos pontosításokkal, kiterjedő utalásrendszerben, tárgymegjelenítési precizitásban, történeti hűséggel.

Az álnaiv kérdés persze rögtön az: mitől lehet egy tárgy zsidó? Hát nem vallás, hitvilág, értékrend, szokásnorma az? Lehet egy tárgynak világképe, hite, vallása? S van akkor – persze a lapidáris tényyszerűségeken túl – keresztény tárgy, muszlim tárgy, krisnás tárgy, taoista tárgy? S ha van, hol volna hát, hol láthatjuk, hogyan mutatkozik, ki mutatja fel vagy rejti el, mit takar vagy jelképez, kinek szól és kitől kapja jelentését vagy szakrális használati módját?

A részletekig (és tovább) vezet a kötet. Eredendően, mit tagadjuk, e könyvsorozat részint jelzőjében is tárgykatalógus, tehát tükröznie illik (vagy kell) rendszerbe szedett objektumokat, de másrészt meg (ki látta, ki nem...) kiállítások anyagából font ajándék, emlékeztető és tartósító objektum maga is. A kiállítás (eredetileg a Néprajzi Múzeum tárlata 2014–15-ben, majd vándorkiállítás a Párizsi Magyar Intézettől a Nagyatádi Múzeumig) előzménye kellett legyen – mint erre Szarvas Zsuzsa illő és érzékeny előszava is rámutat – nemcsak a szakmai kör, Bata Tímea, Gebauer Hanga, Sedlmayer Krisztina és a fotós Sarnyai Krisztina kollektív munkája, de mint forrásanyagot a hazai zsidósággutatás és judaisztika legkiválóbb képviselői, Bányai Viktória, Komoróczy Szonja Ráhel és Toronyi Zsuzsa lektorálták, a kitűnő és sok-sok éve mesebelien bevált Gerhes Gábor (ezúttal Medve Zsuzsával közösen) tervezte, egyszóval kies csapat összmunkájának eredménye. De a köszönetnyilvánítás előszava után, továbbá már a címlapon-előzéken is szereplő tárgyak elemi módon mutatják és adják meg a választ, mitől is zsidó egy tárgy. Egy herendi szédertál, egy szombati lámpás, egy sátoros ünnep fotója, egy sétabot jiddis felirattal és a jeruzsálemi szentély ábrázolásával, egy adománygyűjtő napló, egy mézeskalácsütő bélyegző, tóra-olvasó mutatópálca, egy tfilin vagy trenderli pörgettyű, tóradisz fűszertartó, imaszíj vagy imakendő pedig mitől is ne lenne elemi módon „zsidó tárgy”, ha külleme, funkciója, szimbólumai, anyaga, színvilága, formai sajátosságai is ahhoz a létmódhoz, szokásrendhez, vallási élethez és mindennapi megmaradáshoz alkalmazkodnak, amely körülveszi, jelentést tulajdonít neki, őrzi és megbecsüli szimbolikus súlyát, üzenetét. De messzebbre is érdemes elmenni a kérdéssel: sátor, jurta, fészter, szárnyék sokféle van, de amelynek anyaga és megmunkáltsága a használat során kell szolgálja az ünnepi szertartás nyitottságát az égbolt csillagai felé, vagy egy zsoltáros tábla, purimi fakalapács, hanukai mécses vagy sófár már önmagában is megjeleníti, sőt megtestesíti a megélt

szertartások jelentésterét, megértésük adott körét és készítési módjukat is sokszor. A kidduspohár, a fából vagy papírból készített Dávid-csillag, házi áldást hordozó üvegfestmény, szombati terítő vagy haggada-könyvecske, szegetlen rojtos pamutmellény vagy mértani motívumokkal díszített kipa, faragott képtartó és ajtófélfára rögzítendő mezüze, izraeli fiúcskát ábrázoló baba vagy egy máramarosi orthodox rabbi prémsüvege pedig mitől is ne lenne olyan kifejezetten zsidó tárgy, hogy összetéveszthetetlen maradjon bármely más nép bármely más tárgyától, öltözkétől, életmódjától.

A kötet tehát, miközben a mímelten naivra formált kérdést Szarvas Zsuzsa aprólékos történeti és kutatómódszertani, gyűjtési-válogatási és kiállítás-formálási ismertetőjével kiadósan megválaszolja, magában rejt még a részletes katalógus, a helynevek és a javallott szakirodalom mellett egy önálló fejezetet is. Mégpedig Bányai Viktória és Komoróczy Szonja Ráhel ismertetése révén egy 1829-es pápai adománykönyvet (35–61. old.), mely magában véve is ritkaság: a Bikur Holim Beteglátogató Egylet teremtményét, mesebeli kis megoldását, amelyben az adományozók neveinek nyilvántartására a könyvforma megoldásban laponként húsz zsebecske van, összesen ötszáz névbetű fér el (s ebből 423 kis cetli meg is van), annak feltüntetését szolgálva, ki és mennyi felajánlást tett a pápai egylet eredményes működését segítő... Az akadémiai kisebbségkutatás judaisztikai jelenléte itt nemcsak a múzeum és a tudomány, a restaurációs munka és a vizuális megörökítés összehangolt értékrendjét tükrözi, de egyben bepillantást enged egy jótékonyági, szociális intézményrend működésébe, ennek értékterébe, a közösség együttes vállalási formáiba, a Talmud korától rögzítésre érdemesnek tekintett felajánlások, jótétemények, pénzadományok, termésajándékok, temetési költségkönnyítések, magamutogatás nélküli hagyatékmegosztások, viszonzásra nem váró gesztusok tradicionális rendjébe és szakirodalmába is. De merthogy az alkalmi felajánlások egyike például a Tóra-olvasás heti rituális rendje is, e kis vidéki egyleti könyvecske is híven tükrözi az adomány mint gesztus, a hitélet mint közösség, a vallás mint társadalmi létmód és kultúra együttes megjelenítődését már pusztán a tárgyi világ maradványain, szimbólumain, értékein túl is.

A bevezető tanulmány (miként e százötven éves egyleti adománykönyv tükrözi „Pápa szent községe” bőrkötéses örökségét, vagy a miskolci, óbudai, mádi, dunaszerdahelyi, debreceni, kiskunhalasi, szegedi vagy pápai, bécsi, pozsonyi emléanyagok léte is mutatja) mindezek révén nemcsak zsidó tárgyak, hanem zsidó létmódok, családok, közösségek, értékrendek, hagyatékok, épületek és emlékezeti momentumok roppant széles körét is magába foglaló társadalmi üzenetek lenyomataira ugyancsak utal. S értelmezi azt is, miért és miképpen nem volt fontos korábban e tárgyi kultúra elhagyott, gazdátlan örökségének felfedezése, muzeális értékként őrzése, feltárása és megbecsülése. De jelzi azt is: miképpen nem volt, nem lehetett vagy lehetetlen is maradt magának a magyarországi népességnek szerves tagjaként közöttünk élő zsidóságnak az a megközelítésmódja, mely lehetővé tett volna tárgyi gyűjtést és feltáró kiállítást, értékőrzést és állagóvást – akár a

közösségeken, akár a néprajzi tárgyi gyűjtés körein belül. Sem a valóban zsidó szakrális tárgyak gyűjtőköre, sem a néprajztudománynak a zsidó létformák felé fordulása nem volt elegendő a rendezett gyűjteménybe szervezéshez. Kezdve már nemcsak a zsidóság vallásként majd kulturális hagyományként vagy népcsoportként, „felekezatként” meg a végleges pusztulásból épp csak megmenekedett túlélőként való meghatározottsága miatti mellőzöttséggel, a marginalizált vagy üldözött, menekülő vagy elnémult közösségkénti meghatározásokkal folytatva, egészen addig, amíg a népi kultúra kizárólagosságai meg nem engedték az együtt élő népek szűkebb kulturális csoportjainak, maradék kultúrát átörökítő funkcióinak tárgyi és jelképi továbbélését a kutatás vagy gyűjtés tárgyának tekintő szemléletmód kialakulását. Ahol a vidéki zsidóság java többsége megsemmisült a holokauszt során, maradék tárgyi anyaga elorzott kincsként került (ahová éppem került) örökség-morzsaként valahová, definiálatlan helyre éppem, vagy raktárak, csűrök, pincék és padlások mélyére... – ott a tárgyi kultúra értékei nem lehettek költséges muzeológiai kutatás, tartósítás, gyűjtőköri gazdagítás lehetőségeivé. Sőt, magának a túlélő zsidóságnak sem maradt meg a mutakozás szándéka, a folklóron és etnográfiai hagyományokon túli tülekedés a megőrzés céljával. Szarvas Zsuzsa (okkal és érzékletesen) rögtön azzal is kezdi áttekintő leírását: mikor nem és miért, mikortól másként és ma hogyan tekintünk a magyar állampolgárságú magyar zsidóság tárgyi örökségére mint gyűjtőköri törekvésre, s egyáltalán: mitől zsidó tárgy egy tárgy, mitől rituális és mitől etnográfiai érték, s mi kell mindennek akár megosztott, akár kettős, akár még komplexebb értékbecsléséhez, az adományozók szándékához, a támogatók pártolásához, a tárgye gyűjteménykénti felépítéséhez.

A kötet – talán nem függetlenül a Néprajzi Múzeum látogatóiban vélelmezhető vásárlókörtől – eredendően is kétnyelvű katalógusként szolgál. Ez nemcsak értékét növeli a nemzetközi könyvpiacra, kultúrakutatásban, tárgyi és szellemi örökségvédelemben, hanem mutatja azt is: a tudomány és a szépiészeti tudások nem idegenek, hanem szerves egységben működni képes partnerségi lehetőségek nem csupán a muzeológia kortárs piacán, hanem az értékonzerválás szándékát meghozó újabb idők során még inkább. Szarvas Zsuzsa és munkatársainak kötete ennek sem csupán bizonyossága, hanem valamelyest a magyar zsidó kulturális örökség szakrális példatárát gyarapító szemléletváltás lehetséges tanúsága is. A korábbi „Kő kövön...” kiállítás ekképpen megtestesülése katalógus formájában is az „...add tovább fiaidnak...” elkötelezett vállalását mutatja föl, immár nem csupán szimbolikus, hanem örökség-tárgyi mivoltában.

Világbölcsek között: emlékhely a menekülésben

„...lenni még egy darabig...” – vajon lehetséges-e, amikor már az emlékezet viszi a főszerepet? Vélhetően csak a szemtől szemben, a zsidóság és a filozófia találkozásainak színtere lehet helymeghatározója annak, aki e létezés-tudásokban és túlélő állapotokban nevezte meg léte

befogadó házát, a judaizmus mint poézis, a környezetfilozófia és a tudásszociológia ágainak összekapcsolási perspektíváit. A múltidős igehasználát tudatos: munkatársai tanulmánykötetet állítottak össze Staller Tamás emlékére, mely most jelent meg, s melynek főszereplője egyben szakmai referenciája is volt. A 2012-ben elhunyt egyetemi tanár 2007-ben megjelent *Menekülés az emlékezetbe* című könyve, amely címen Arthur Koestler életét és filozófiai munkásságát ismerteti, úgy lett a Kiss Endre szerkesztette emlékkötet, a *Menekülés a bölcseletbe* című tisztelegés is többségében filozófiai, vallásbölcséleti tanulmányokkal és emlékező fohászokkal teli kötet.¹⁵ Ezek tekintélyes számát itt részleteikben föl nem idézhetem, csupán néhányat emelek ki, melyek részint reflektálnak, hivatkoznak is Staller munkásságára.

A tudományos horizonton születésnap, évfordulás vagy tisztelegő köteteknek megvan a maguk „rituáléja”, bekerülnek alkalmi írások, utalásokkal vagy hivatkozásokkal ellátott művek, s nemegyszer olyanok is, melyek kifejezetten a „címzett” tiszteletére készültek. Itt persze többségben vannak a tisztelegő szavak, de többen a Szerzők köréből épp azt tekintették mérvadónak, ha írásaik reflektálnak a tudós pályatárs munkáira. Csupán egyet-párat kiemelve is érdemes utalni Judit Frigyesi angol nyelvű munkájára, mely az imádságos könyvek és zsidó zsoltáréneklés textuális anyagának zenei felépítéséről, a gregorián, askenázi tóraéneklés (énekelt felolvasás) melodikus és prozódiai aspektusairól szól igen részletező tónusban (17–36. old.). Babits Antal kedves régi témakörében, Maimonidész hermeneutikai megközelíthetőségének hellén, keleti, córdobai, kabbalisztikus és misztikus háttéréből, életbölcséleti tanulságok, hit és tudás, monoteista vallások, valamint ezoterikus és exoterikus „útmutatások” felőli értelmezéséből formál jelképes vitaanyagot, melyben Staller bölcséleti alpműveiben is visszaköszönő zsidó gondolkodástörténeti rész kérdések felé kalauzol (49–68. old.). Már Babits is utal utóhangként a Hermann Cohen filozófiai munkásságával a német kultúrában erősödni látszó judaizmus Staller-felvetette témakörére, melyet Hrotkó Larissza itt önálló asszociációs körbe emel át a tapasztalat-kritika és a megismeréstudomány judaisztikai területét vizsgálva (117–128. old.). Rathmann János itáliai reneszánsz zsidó filozófiai vázlata (71–78. old.), Kárpáti Judit zsidó identitás-megőrző emlékezeti korszakokról formált totálképe (37–48. old.) és Oláh János ugyancsak a miszticizmus-tudomány európai szellemtörténeti tematikájával összefüggő alapos áttekintése, portréképe nélkül Gershom Sholemről és kabbalájáról (167–177. old.) nem lenne teljes a kötet.

A súlyosabb, közelebből is létezéselméleti írások egyik legsúlyosabbika Kiss Endre tanulmánya, mely *Világbölcsek önmeghatározása* címen Moses Mendelssohn és Johann Georg Hamann kultúrtörténeti szerepét vizsgálja Szokratész-képük alapján, a 18. század személyiségfelfogásának, a „filozófiai mágus”

¹⁵ *Menekülés a bölcseletbe. Tanulmányok Staller Tamás emlékére.* OR-ZSE, Budapest, 2018., 264 oldal. A szerzői művek alapos bibliográfiája Babits Antal munkája.

funkciót, az értelmiségi szerepkörét, a logikát, a „differenciált tudatosság” témakörét, a „semmit sem tudás” vizsgálatát és a Herderrel való vitákat, Kant és Hegel akkori stratégiai filozófiafogalmát körvonalazva (79–100. old.). Izgalmas aspektusú F. Orosz Sára elemzése a *Bauhaus és magyar vonatkozásai* címen, melyben a kultúratörténet elsősorban vizuális művészetekre fókuszálását az iparművészet és tervezőművészet építészeti formanyelvi aspektusára, fotókkal illusztrált lenyomataira irányítja, a design magyar megtestesítőit invokálja (145–166. old.). Iványi Gábor *A Másik tekintetei* címmel roppant izgalmas új politikai teológiai válsághermeneutikát mutat fel Johann Baptist Metz-nél, a „mellőzöttség ethoszához és etikájához” kapcsolódó újszolasztikus és posztidealista paradigmát a történelmi szubjektum és a Holokauszt témakörére reflektáló kritikai valláskutatás körébe helyezve. A modernitás határán a vallás és világpolitika viszonyában a magánszféra és „ellenvilág” kontrasztjában is monoteista megközelítéseket fölmutató áttekintés az apokaliptika „szubverzív tekintete” és ennek a veszélyhorizonton átsikló pillantása irányában keresi „a keresztény remény világbeli /lét/helyzetére” érvényes „idő nélküli idő” aspektusát, melyben a megbékélés, a megkönyörülés, a megbocsátás és a felszabadítás minden gesztusa megjelenhet már (205–219. old.). Tekintélyes terjedelmű és mélységű Hidvégi Máté „polihisztor barátunk és mesterünk” emlékére formált, az „igazi mediterrán lélek” urbanisztikai érdeklődésére utaló dolgozata, melyben *Joseph Brodsky és Ezra Pound sírjánál a velencei temetőben* címmel indít multivokális tónusú disputát „egy porladó zsidó költő és egy porladó antiszemita zseni, aki megtért” tárgykörrel, melyben Staller Tamás „a zsidóság világkultúráját” megidéző tónusát is érinti (231–254. old.). Számos írásban jelennek meg a Staller emlékére rendezett konferencia (2014. nov. 6.) témakörei, így Szécsi József *holokauszt-oktatási*, Ábrahám Vera szegedi *Chevre Kadisa*-restaurálási, Hábermann Zoltán *Magyar-Zsidó Szemle*-történelmi, Farkas Attila és Kiss Gyula francia felvilágosodás-históriai és *Diderot-recepciótörténelmi* alaptanulmánya is méltó tanítványi vagy kollegiális gesztust rögzít az emlékkötetben. A könyvet illusztráló számos fotó az egyéniség, az oktatói és kutatói szerepkör, a család, az elismertség és pozicionalitás terén is megidéző hatású, Staller (éppen Babits Antal által elkészített részletes) bibliográfiájának mellékletbe emelésével pedig teljesebb pályaképet ad, az emlékezetbe illesztés gesztusát is evidenciálissá teszi a kiadványban.

S nem mert a „személyes életfilozófiai szekvenciák” Konrádtól megidézett értelmezési epigrammatikussága evidens módon ível a létező léte bölcséletbe menekítésébe vagy tisztelgő emlékkötetébe, hanem mert mindezek – ha jócskán különböző módon is – a fennmaradás és átörökítés kötelezettségével teljesülnek, a magam „továbbadási” szertartását itt most megszakítom. A létező mondatokból sokat elősoroltam, s most már lassan feljönnek a csillagok. Új, még sok-sok aspektusból megíratlan történés ez, melyet illő tisztelettel fogadhatunk. A létező léte házaiban és a még betöltetlen könyvespolci helyeket illetően még annyira. Lenni még egy darabig, akár karcolt monogramként vagy emlékezeti örökségként is, a „nem egészen meghalás” jövőképét rejti a jelenben. Vagy legalább a könyvespolcon...